

अभिधर्म (भाग १)

(प्राप्तांक ४०)

लेखक

महेन्द्ररत्न शाक्य

विषय सूची

१) परिचय

- (क) अभिधर्मको निदान पृष्ठ
- (ख) अभिधर्मको परिभाषा
- (ग) अभिधर्मको अर्थ
- (घ) अभिधर्मार्थ र परमार्थ
- (ङ) प्रज्ञप्ति (पञ्जप्ति)
- (च) परमार्थ (परमत्थ)
- (छ) प्रज्ञप्ति र परमार्थ
- (ज) चार परमार्थ धर्म
- (झ) चित्त
- (ञ) चैतसिक
- (ट) रूप
- (ठ) निर्वाण
- (ड) कारण भेदले निर्वाण दुई थरी

२) कामावचर चित्त

- (क) कामावचर चित्त
- (ख) अकुशल चित्त (१२ वटा)
- (ग) लोभमूल चित्त ८ वटा
- (घ) द्वेषमूल चित्त २ वटा
- (ङ) मोहमूल चित्त २ वटा
- (च) अहेतुक चित्त १८ वटा
- (छ) अहेतुक अकुशल विपाक चित्त ७ वटा
- (ज) अहेतुक कुशलविपाक चित्त ८ वटा
- (झ) अहेतुक क्रिया चित्त ३ वटा

- (त्र) असोभन चित्त
- (ट) काम सोभन चित्त २४ वटा
- (ठ) महाकुसल चित्त ८ वटा
- (ड) महाविपाक चित्त ८ वटा
- (ढ) महाक्रिया चित्त ८ वटा
- (ण) आणसम्पयुत्त र आणविप्पयुत्त
- (त) कुसल, विपाक र क्रिया
- (थ) महाकुसल, महाविपाक र महाक्रिया

३) रूपावचर चित्त

- (क) रूपावचर कुसल चित्त ५ वटा
- (ख) रूपावचर विपाक चित्त ५ वटा
- (ग) रूपावचर क्रिया चित्त ५ वटा
- (घ) ध्यान अङ्ग, ध्यान र ध्यान चित्त

४) अरूपावचर चित्त

- (क) अरूपावचर कुसल चित्त
- (ख) अरूपावचर विपाक चित्त
- (ग) अरूपावचर क्रिया चित्त
- (घ) महगगत चित्त
- (ड) लौकिक चित्त

५) लोकुत्तर चित्त

- (क) लोकुत्तर चित्त संक्षिप्तमा ८ वटा
- (ख) लोकुत्तर चित्त विस्तारमा ४० वटा
- (ग) चित्त संक्षिप्तले ८९ र विस्तारले १२० वटा

अभिधर्म

(भाग १)

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

वहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार ।

१ परिचय

भगवान् बुद्धले पैतालिस वर्षसम्म गाउँ-गाउँमा, निगम-निगममा, जनपद-जनपदमा, नगर-नगरमा, देश-देशमा घुमी आज्ञा भएको सबै उपदेशहरूलाई तीन पिटकमा विभाजन गरिएको छ । ती हुन् : क) सूत्रपिटक, ख) विनयपिटक, र ग) अभिधर्मपिटक । यी तीन पिटकलाई नै 'त्रिपिटक (संस्कृतमा त्रिपिटक) ग्रन्थ' भनिन्छ । यी त्रिपिटक ग्रन्थ मध्ये अभिधर्म पिटकमा सातवटा ग्रन्थहरू छन्, ती क्रमैसँग निम्न लिखित हुन् :-

- १) धम्मसङ्गणि
- २) विभङ्ग
- ३) धातुकथा
- ४) पुग्गलपञ्जत्ति
- ५) कथावत्थु
- ६) यमक
- ७) पट्टान

अभिधर्मपिटक अत्यन्त महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । यसमा भगवान् बुद्धको धर्मको मुख्य कुरा संग्रहित छ । बुद्धधर्मको मूल सिद्धान्त के हो ? अर्थात् बुद्धधर्म भनेको के हो, कस्तो धर्म हो, भन्ने कुरा अभिधर्म अध्ययन गर्नुपर्ने भन्ने मात्र राम्रोसँग बुझिन्छ । त्यसैले अभिधर्म पिटकलाई बौद्ध दर्शन (Buddhist Philosophy) पनि भनिन्छ ।

१.१. अभिधर्मको निदान

धम्मसङ्गणि ग्रन्थको अठ्ठकथा पालिमा देखाइए अनुसार यस भद्र कल्पबाट गिन्ति गर्दै लग्यो भने चार असंख्य र एक लाख कल्प पहिला दीपङ्कर तथागतको पालामा गौतम बुद्ध 'सुमेध' भन्ने तपस्वी हुनुहुन्थ्यो । त्यसवेला उहाँले दीपङ्कर तथागतको पादमूलमा बुद्ध हुने प्रार्थना गरेर सुमेध तपस्वीको जन्मदेखि वेस्सन्तर राजाको जन्मसम्म अनगिन्ति जन्ममा सुन, चाँदी, हीरा, मोति, घोडा, हात्ती, आदि अनगिन्ति बाहिरिक वस्तु साथै हात, खुट्टा, नाक, कान, टाउको, आँखा आदि आन्तरिक वस्तु, अनि आफ्नो प्राण समेत परित्याग गरेका थिए । यस प्रकारले दान शीलादि दश पारमी, दश उपपारमी र दश परमत्थ पारमीहरू पूर्ण गरी

तुषित देवलोकमा श्वेतकेतु बोधिसत्व भएर सबै देवताहरूभन्दा लामो आयु, रूप राम्रो भएर जन्म लिनु भयो । वहाँले त्यस देवलोकमा मनुष्यहरूको हिसाबले ५७ करोड ६० लाख वर्षसम्म दिव्य सुख सम्पत्ति अनुभव गरी अन्तिम जन्ममा आषाढ पूर्णिमाको दिन कपिलवस्तु नगरका अधिपति शुद्धोदन राजाको बडामहारानी महामाया देवीको गर्भमा प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नुभयो । दश महिनापछि वैशाख पूर्णिमामा जन्म लिनुभयो । वहाँ २९ वर्षको उमेरमा गृहत्याग गरी छ वर्ष पछि बुद्ध हुनुभयो । बुद्धत्व प्राप्ति पछि वहाँले धेरै देव मनुष्यहरूलाई सद्धर्म देशना गरी हित उपकार गर्नुभएको क्रम अनुसारले सातौं वर्षावास समयमा गण्डव वृक्षको मूलमा तीर्थङ्करहरूलाई दमन गर्नको लागि अनेक ऋद्धि प्रातिहार्य देखाएर तीन पाइला सारी तावतिस देवलोकमा पारिछत्तक वृक्षको मुनि ओछ्याइराखेको पण्डुकमल शीलासनमा सूर्य समान शोभायमान भई बस्नुभयो । त्यहीँ वहाँ सातौं वर्षावास बस्नुभयो । वर्षावासको तीन महिनासम्म, वहाँले आफ्नो आमा हुनुभएका सन्तुसित देवपुत्र (महामायादेवी) लाई प्रधान गरी दश सहश्र चक्रवालबाट आएका देव ब्रम्हाहरूलाई तीन बलले पूर्ण भएको सर्वज्ञ ज्ञानद्वारा मनुष्य सम्पत्ति, दिव्य सम्पत्ति, निर्वाण सम्पत्ति दिने अभिधर्म देशना विस्तार पूर्वक सुनाउनु भयो । त्यतिबेला वहाँले एक निर्मित बुद्ध निर्माण गरी त्यहाँ देवलोकमा धर्म देशना गराई आफू अनोतप्त दहमा तल झरेर स्नान गरी उत्तर कुरूमा भिक्षाटन जानुहुन्थ्यो । भोजन सकिएपछि श्रीखण्ड वनमा सारिपुत्र महास्थविर भेटेर वहाँलाई देवलोकमा बताउनु भएको अभिधर्म देशना संक्षेपमा आज्ञा हुन्थ्यो । सारिपुत्र महास्थविरले उक्त धर्मकथा आफ्नो पाँच सय शिष्यहरूलाई अति संक्षिप्त पनि नभई, अति विस्तृत पनि नभई उपयुक्त रूपले आज्ञा भयो । त्यसैले सारिपुत्र महास्थविरले बताउनु भएको अभिधर्म देशनालाई 'नाति वित्थार नाति सङ्खेप नय' भनिन्छ । सारिपुत्रलाई बुद्धबाट आज्ञा हुनु भएको अभिधर्म देशनालाई 'संखेप नय' भनिन्छ । भगवानले देवताहरूलाई आज्ञाभएको अभिधर्म देशना अत्यन्त विस्तारमा भएको हुनाले 'वित्थारनय' भनिन्छ । यस्तै रूपले देव र मनुष्य लोकमा अभिधर्मको प्रचार भएको थियो । यो अभिधर्मको आचार्य-शिष्य परम्परा अहिले पनि यथावत् चलिरहेको छ ।

१.२. अभिधर्मको परिभाषा

'अभिधम्म' शब्दमा 'अभि' को अर्थ (१) विशेष र (२) अतिरेक हो । 'धम्म' को अर्थ परियत्ति धर्म हो । त्यसैले 'अभिधर्म' को अर्थ 'विशेष प्रकारको धर्म' हो, र फेरि 'अतिरेक धर्म' पनि हो । अतिरेक भनेको नाघेर गएको भन्ने हो । सूत्र पिटकमा व्याख्या गर्न नपुगेको परमार्थ धर्मलाई अभिधर्ममा सूत्रको क्षेत्रलाई नाघेर व्याख्या गरिराखेको हुनाले यसलाई अतिरेक धर्म भनिएको हो । अर्थात् खन्ध, आयतन, धातु, सत्य, प्रतित्यसमुत्पाद आदिलाई सूत्र पिटकले राम्रोसँग छुट्याएर व्याख्या गरेको देखिदैन । सूत्रमा व्याख्या नभएको आध्यात्मिक आयतनलाई अभिधर्ममा मात्र विशेष प्रकारले खुलाई व्याख्या गरिएकोले अभिधर्मलाई विशेष प्रकारको धर्म वा विशेष अर्थलाई देखाउने धर्म वा अतिरेक धर्म भनिन्छ । त्यसैले अभिधर्म, सूत्र पिटकभन्दा अत्यन्त गम्भीर र विशिष्टको धर्म हो ।

१.३. अभिधर्मको अर्थ

सातवटा अभिधर्म ग्रन्थमा देखाएको अर्थलाई अभिधर्मको अर्थ (अभिधम्मत्थ) भनिन्छ । ती अभिधर्म ग्रन्थमा अत्यन्त गम्भीर दार्शनिक तत्वहरूको संग्रह र व्याख्या गरिएको छ । त्यस मध्ये संक्षिप्तमा चार परमार्थ धर्मको स्वभावलाई वर्णन गरेको छ ।

१.४. अभिधर्मार्थ र परमार्थ

अभिधर्मार्थ (अभिधर्मको अर्थ) भन्नाले चारवटा परमार्थ धर्म र प्रज्ञप्तिलाई पनि लिनुपर्छ अर्थात् अभिधर्मार्थमा परमार्थ पनि, प्रज्ञप्ति पनि समावेश छ । तर परमार्थ मात्र भनेको ठाउँमा प्रज्ञप्ति समावेश छैन ।

१.५. प्रज्ञप्ति (पञ्जति)

‘प्रज्ञप्ति’ भनेको नाम हो । यसलाई पालिभाषामा पञ्जति भनिन्छ । केही वस्तुको गुण, आकार-प्रकार इत्यादिको आधारमा व्यवहारमा सजिलो पार्न प्रज्ञप्त गरिराखेको नामलाई नै प्रज्ञप्ति भनिन्छ । अथवा, व्यवहारिक रूपमा केही कुरा हामीले सिक्नको लागि यस्तो वस्तुलाई यस्तो भन्ने, त्यस्तो वस्तुलाई त्यस्तो भन्ने भनेर वस्तु चिन्नको लागि प्रज्ञप्त गरिराखेको नामलाई प्रज्ञप्ति भनिन्छ, जस्तै - यस्तो आकार भएकोलाई ‘कुकुर’ भन्ने, यस्तोलाई ‘मान्छे’ भन्ने, आदि रूपले पहाड, पर्वत, नदी, वनजंगल, घर, खेत, देव, ब्रम्हा आदि जतिपनि पदार्थ र प्राणी छन्, ती सबै नै प्रज्ञप्ति हुन् ।

१.६. परमार्थ (परमत्थ)

यथार्थ रूपमा भएका स्वभाव धर्मलाई परमार्थ भनिन्छ; अथवा, यथार्थ रूपमा भएको भन्नुको अर्थ जुन वस्तुको स्वभाव जस्तो छ, त्यस्तै भएको, त्यसमा कुनै फेरबदल नभएको भनिएको हो । अथवा परमार्थ कल्पना होइन सत्य हो साँच्चै नै भएका हुन् भनिएको हो । आ-आफ्नो मूल स्वभाव कहिल्यै परिवर्तन नहुने चित्त, चैतसिक आदि चार स्वभाव धर्मलाई परमार्थ भनिन्छ ।

१.७. प्रज्ञप्ति र परमार्थ

प्रज्ञप्ति भनेको यथार्थ रूपमा भएको होइन, तर परमार्थ भनेको साँच्चै भएको धर्म हो, जस्तै- ‘घर’ भनेको प्रज्ञप्ति हो, तर परमार्थबाट हेर्ने बेला ‘घर’ भनेको वस्तु साँच्चै भएको होइन, केवल त्यहाँ माटो, ईटा, काठ, सिमेन्ट, ढुङ्गा इत्यादि मात्र हुन्छ, ‘घर’ भन्ने अलग चीज छैन । जुन आकार-प्रकारको आधारमा केही वस्तुको नाम भइरहन्छ, त्यो आकार-प्रकार भएन भने त्यो वस्तुको नाम (प्रज्ञप्ति) हराएर जान्छ । जस्तो ‘पात्र’ भन्नाले गोलो माटोको एउटा भाँडो भनेर हामीलाई थाहा छ, तर त्यो पात्र टुक्रा-टुक्रा हुने गरी फुटेर धूलो र माटो भयो भने पात्र नभनिकन माटो भनिन्छ, त्यो वस्तुको नाम ‘पात्र’ भनी पहिला राखेको प्रज्ञप्ति हराएर जान्छ । त्यसैले प्रज्ञप्ति भनेको साँच्चै भएको होइन, तर परमार्थ भनेको साँच्चै नै भएको स्वभाव धर्म हो । ‘घर’ भनेको, ‘पात्र’ भनेको अलग-अलग चीज छैन, तर त्यसमा पथवी धातु, आपो धातु आदि चतुर्माहाभूत मात्र भइरहन्छ । यो पथवी

आदि चतुर्महाभूत यथार्थ रूपमा विद्यमान भएको हुनाले तथा त्यसको आफ्नो स्वभाव परिवर्तन नहुने हुनाले यसलाई परमार्थ भनिन्छ । पथवी आदि चतुर्महाभूत 'रूप परमार्थधर्म' अन्तर्गत पर्दछन् ।

१.५. चार परमार्थ धर्म

परमार्थ धर्म चारवटा छन्: १) चित्त, २) चैतसिक, ३) रूप, र ४) निर्वाण । यी चार परमार्थ यथार्थ रूपले विद्यमान भएका हुन् । परमार्थबाट हेर्‍यो भने यी चारवटा बाहेक यो संसारमा अरु केही चीज छैन । अब यही चार स्वभाव धर्मको अलग अलग वर्णन गरिन्छ ।

१.६. चित्त

साधारण अर्थमा चित्त भनेको मन हो । चित्तलाई 'विज्ञाण' अर्थात् 'विज्ञान' पनि भनिन्छ । आरम्भणलाई थाहा पाउने स्वभाव धर्मलाई चित्त भनिन्छ । आँखाले रूपलाई देख्ने, कानले शब्दलाई सुन्ने, नाकले गन्धलाई सुँघ्ने, जिब्रोले स्वाद लिने, शरीरले स्पर्श गर्ने (छुने), फेरि मनले कल्पना गर्नेलाई नै आरम्भण भनिन्छ । आँखाले रूपलाई देखेर देखेँ भनी थाहा पाउने, कानले शब्द सुनेर सुनेँ भनी थाहा पाउने, आदि छ प्रकारका आरम्भणलाई थाहा पाउनेलाई क्रमशः चक्षु विज्ञाण, श्रोत विज्ञाण आदि भन्ने गरिन्छ । चित्त भएन भने आँखाले केही चीज देखेपनि देखेको अनुभव अर्थात् त्यो देखेँ, यो देखेँ, भनी भन्न सकिँदैन । त्यसैले आरम्भणलाई थाहा पाउने नै चित्तको स्वभाव हो । यसरी आरम्भणलाई थाहा पाउने, आरम्भणलाई ग्रहण गर्ने, आरम्भणमा चिन्तना गर्ने स्वभाव धर्मलाई 'चित्त' भनिन्छ ।

१.७. चैतसिक

चित्तमा उत्पत्ति हुने र चित्तमा मिल्ने स्वभाव धर्मलाई 'चेतसिक' भनिन्छ । अथवा चित्तसँगै उत्पन्न हुने, चित्तसँगै निरोध पनि हुने, चित्तले जस्तो आरम्भण गर्‍यो, त्यसले पनि त्यस्तै नै आरम्भण गर्ने र चित्तको जस्तै समान आधार भएको, चित्तमा मिल्ने ५२ प्रकारका स्वभाव धर्मलाई 'चेतसिक' भनिन्छ ।

१.८. रूप

फेरिएर जाने, फरक हुने वा परिवर्तन हुने स्वभावलाई 'रूप' भनिन्छ । कसरी परिवर्तन भएर जान्छ? चिसो, तातो, भोक लागेको, तिर्खा लागेको, चोट परेको, शस्त्रद्वारा प्रहार हुने, आदि विरुद्ध हेतु कारणले रूप समूह (पदार्थ) विग्रेर जाने, भत्किने, दुब्लो हुने, सुक्ने, दाग हुने हुन्छ । यसरी विनाश हुने, विपरिणाम हुने, विपरित हुने, फेरिने, फरक हुने, परिवर्तन हुने स्वभावलाई 'रूप' भनिन्छ । यो संसारमा कुनै पनि वस्तु स्थिर रूपमा रहँदैन, प्रत्येक वस्तु परिवर्तनशील छ । यसरी त्यो परिवर्तन भइरहेको स्वभावलाई नै 'रूप' भनिन्छ ।

प्रत्येक रूप समूह चतुर्महाभूतले बनेको हो । पथवी (पृथ्वी), आपो (जल), तेजो (अग्नि), वायो (वायु) भनेको चारवटा धातुलाई चतुर्महाभूत भनिन्छ । त्यस्तै रूपमा वण्ण, गन्ध, रस, ओज, चार धातु पनि समाहित भएको हुन्छ । बुद्धधर्म अनुसार पदार्थको शूक्ष्मतम

रूप अष्टकलाप समूह हो । अष्टकलाप समूहलाई पनि 'रूप' भनिन्छ । निम्न लिखित आठ प्रकारका धातु स्वभावलाई अष्टकलाप भनिन्छ –

- १) पथवी धातु = कडा स्वभाव ।
- २) आपो धातु = डल्लो पार्ने स्वभाव ।
- ३) तेजो धातु = तातो स्वभाव ।
- ४) वायो धातु = फुल्ने स्वभाव ।
- ५) वण्ण धातु = सेतो, कालो आदि वर्ण ।
- ६) गन्ध धातु = वास्ना आउने, गन्हाउने आदि गन्ध ।
- ७) रस धातु = गुलियो, तीतो, आदि स्वाद ।
- ८) ओज धातु = तागत, शक्ति दिने स्वभाव ।

चतुर्महाभूत वा अष्टकलाप समूहलाई 'रूप' भनिन्छ । रूप २८ प्रकारका छन् । ती रूपको बारे रूप काण्डमा वर्णन हुन्छ ।

१.९. निर्वाण (निब्बान)

तृष्णाले एउटा जन्म र अर्को जन्मलाई जोड्ने हुनाले तृष्णालाई 'वान' भनिन्छ । निर्वाण वानरूपी तृष्णाबाट अलगगको हो । ब्रम्हादेव मनुष्यहरूलाई संसारमा सम्बन्ध जोडिराखेको वानरूपी तृष्णाले अलग भएको हुनाले शान्ति लक्षण स्वभाव एउटा मात्र भएको असंस्कृत धर्मलाई नै निर्वाण भनिन्छ । त्यस निर्वाणलाई अर्हन्त आदि आर्यपुद्गलहरूले प्रत्यक्ष रूपले साक्षात्कार गर्न सक्ने हुन्छ । कल्याण पृथग्जनहरूले पनि प्रज्ञा चक्षुद्वारा अनुमानले देख्न सक्ने हुन्छ । निर्वाण स्वभाव र लक्षणको आधारमा एउटा मात्र भएपनि कारण भेदको आधारमा दुई र आकार भेदको आधारमा तीनवटा छन् ।

कारण भेदको आधारमा दुईवटा निर्वाण:

- १) सउपादिशेष निर्वाण, र
- २) अनुपादिशेष निर्वाण

पञ्चस्कन्ध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानलाई पञ्चस्कन्ध भनिन्छ । देहलाई बाँकी राखेर सम्पूर्ण तृष्णाबाट अलग भएको अवस्थालाई सउपादिशेष निर्वाण भनिन्छ । भगवान् बुद्धले बोधिवृक्ष रूखको मुनि सउपादिशेष निर्वाण प्राप्त गर्नुभएको थियो । त्यस्तै सारिपुत्र, मौद्गल्यायन आदि महास्थविरहरू पनि जुनबेला अर्हत्त्वमा पुग्नुभयो, त्यतिबेला नै सउपादिशेष निर्वाण प्राप्त भएको थियो । वास्तवमा सम्पूर्ण क्लेश क्षय हुनु नै सउपादिशेष निर्वाण हो ।

सउपादिशेष निर्वाण प्राप्त भएकाहरू पञ्चस्कन्ध देह पनि त्याग गरी परिनिर्वाण हुने वा मृत्यु हुने अवस्थालाई अनुपादिशेष निर्वाण भनिन्छ । साधारण व्यक्तिको मृत्युलाई मरण भनिन्छ । तर सउपादिशेष निर्वाण प्राप्त भएका अर्हत्को मृत्युलाई निर्वाण वा परिनिर्वाण भनिन्छ । तथागतको मृत्युलाई महापरिनिर्वाण भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने तथागत र अर्हत्हरू परिनिर्वाण हुनेलाई अनुपादिशेष निर्वाण भनिन्छ । कुशीनगरको मल्ल राजाहरूको

शालवनमा तथागत अनुपादिशेष निर्वाण हुनुभयो । अनुपादिशेष निर्वाण प्राप्त भयो भने रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान सबै निरोध हुन्छ । निरोध हुनु भनेको फेरी उत्पन्न नहुनु वा पुनर्जन्म नहुनु हो । सदाको लागि अन्त्य हुनु हो ।

आकार भेदको आधारमा तीनवटा निर्वाण

- १) शून्यता निर्वाण,
- २) अनिमित्त निर्वाण,
- ३) अप्रणिहित निर्वाण,

निर्वाण प्राप्त भएपछि सम्पूर्ण क्लेश निर्मूल हुने वा क्लेश शून्य हुने भएर निर्वाणलाई शून्यता निर्वाण अथवा शून्यता विमोक्ष भनिन्छ । अनत्तानुपस्सना भावनाद्वारा शून्यता विमोक्ष प्राप्त हुन्छ ।

निर्वाण प्राप्त भएपछि रमाइलो हुने, आनन्द हुने आदि क्लेशको निमित्त केही नहुने भएर निर्वाणलाई अनिमित्त निर्वाण अर्थात् अनिमित्त विमोक्ष पनि भनिन्छ । यस अनिमित्त निर्वाण अनिच्चानुपस्सना भावनाद्वारा प्राप्त हुन्छ ।

निर्वाण प्राप्त भएपछि ‘म सदा यहीं बस्न पाओस्, मलाई मोक्ष प्राप्त होओस्’ भनी प्रार्थना वा आशिका गर्नुपर्ने केही बाँकी नहुने भएकोले निर्वाणलाई अप्रणिहित निर्वाण अथवा अप्रणिहित विमोक्ष पनि भनिन्छ । यो दुखानुपस्सना भावनाद्वारा प्राप्त हुन्छ । यस प्रकारले यहाँ पाँच प्रकारका निर्वाणको वर्णन भयो ।

१.१०. नामरूप धर्म

माथि भनेका चित्त र चैतसिक दुईवटालाई ‘नाम धर्म’ भनिन्छ । अनि रूपलाई मात्र ‘रूप धर्म’ भनिन्छ । त्यसैले नामरूप भनेको चित्त, चैतसिक र रूप भनेर बुझ्नुपर्छ । तर निर्वाणलाई पनि नामधर्म अन्तर्गत गणना गरिन्छ ।

अभ्यास प्रश्न

- १) सातवटा अभिधर्म ग्रन्थ के-के हुन् ?
- २) अभिधर्मको निदान के हो ?
- ३) अभिधर्मको परिचय दिनुहोस् ।
- ४) अभिधम्मत्थ वा अभिधर्मको अर्थ के हो ?
- ५) अभिधर्मार्थ र परमार्थमा के फरक छ ?
- ६) प्रज्ञप्ति र परमार्थमा के फरक छ ?
- ७) परमार्थ धर्म कतिवटा छन्, ती के के हुन् ?
- ८) चित्त, चैतसिक र रूप भनेका के-के हुन् ?
- ९) निर्वाण भनेको के हो ? त्यो कति प्रकारका छन्, एक-एकवटाको अर्थ लेख्नुहोस् ।
- १०) नाम रूप भनेको के हो ?

२. कामावचर चित्त

चित्त जम्मा संक्षिप्तमा ८९ वटा र विस्तारमा १२१ प्रकारका छन् । त्यसलाई भूमिको आधारमा चार प्रकारमा विभाजन गरिएको छ । भूमिको आधारमा भनेको विभिन्न भुवनमा हुने वा उत्पत्ति हुने हिसाबले चित्तलाई विभाजन गरिराखेको भनेको हो । भूमि ३१ वटा छन् । त्यस मध्ये काम भूमि ११ वटा, रूप भूमि १६ वटा र अरूप भूमि ४ वटा छन् ।

भूमि भेदको आधारमा चित्तलाई निम्नलिखित चार प्रकारले विभाजन गरिएका छन्—

- १) कामावचर चित्त
- २) रूपावचर चित्त
- ३) अरूपावचर चित्त
- ४) लोकुत्तर चित्त

२.१. कामावचर भूमि

प्रायःजसो ११ वटा कामभूमिमा उत्पन्न हुने वा अवचरण हुने (घुम्ने) चित्तलाई कामावचर चित्त भनिन्छ । ११ वटा काम भूमि भनेका यी हुन् :—

- १) निरय (नरक)
- २) तिरच्छान (तिर्यक वा पशु, पंक्षी, किटपतंग)
- ३) पेत्ता (प्रेत)
- ४) असुर (यक्ष, राक्षस)
- ५) मनुस्स (मान्छे)
- ६) चातुम्महाराजिका (चतुर्महाराज देव भुवन)
- ७) तावतिसा (त्रयतिंश देव भुवन)
- ८) यामा (यामा देव भुवन)
- ९) तुसिता (तुषिता देव भुवन)
- १०) निम्मानरति (निर्माणरति देव भुवन)
- ११) परनिम्मित वसवत्ति (परनिर्मित वसवर्ति देव भुवन)

यसमा नर्क, तिर्यक, प्रेत र असुर चारवटालाई अपाय दुर्गति भनिन्छ । अरू बाँकी सातवटा भूवनलाई कामसुगति भुवन भनिन्छ । कामसुगति भुवनमा पनि एउटा मनुष्य लोक र छ वटा देवलोक छन् ।

कामावचर चित्त जम्मा ५४ वटा छन्, त्यस मध्ये

अकुशल चित्त — १२ वटा

अहेतुक चित्त – १८ वटा
कामसोभण चित्त – २४ वटा
यसरी जम्मा ५४ वटा भयो ।

२.२. अकुशल चित्त (१२ वटा)

कुशल नभएको चित्तलाई अकुशल चित्त भनिन्छ । अथवा दोष सहितको नराम्रो, दुष्ट चित्तलाई अकुशल चित्त भनिन्छ । अकुशल चित्त १२ वटा मध्येमा लोभमूल चित्त ८ वटा, द्वेषमूल चित्त २ वटा र मोहमूल चित्त २ वटा छन् ।

२.३. लोभमूल चित्त ८ वटा

लोभ चैतसिकसँग मिलेको वा लोभसहित भएको चित्तलाई लोभमूल चित्त, वा लोभसहगत चित्त, वा लोभ चित्त भनिन्छ । लोभसहगत चित्त ८ वटा छन् :-

- १) सोमनस्ससहगत दिट्ठिगतसम्पयुक्त असञ्चारिक चित्त,
- २) सोमनस्ससहगत दिट्ठिगतसम्पयुक्त ससञ्चारिक चित्त
- ३) सोमनस्ससहगत दिट्ठिगतविप्पयुक्त असञ्चारिक चित्त
- ४) सोमनस्ससहगत दिट्ठिगतविप्पयुक्त ससञ्चारिक चित्त,
- ५) उपेक्खासहगत दिट्ठिगतसम्पयुक्त असञ्चारिक चित्त,
- ६) उपेक्खासहगत दिट्ठिगतसम्पयुक्त ससञ्चारिक चित्त,
- ७) उपेक्खासहगत दिट्ठिगतविप्पयुक्त असञ्चारिक चित्त,
- ८) उपेक्खासहगत दिट्ठिगतविप्पयुक्त ससञ्चारिक चित्त,

यसमा 'सोमनस्स' भनेको 'हर्ष' हो । सोमनस्सको अर्थ रमाएको, प्रशन्न भएको हो । 'सहगत' भनेको 'मिलेको' भनेको हो । 'सोमनस्स सहगत' भनेको 'हर्षसँग मिलेको' भन्ने अर्थ भयो । 'दिट्ठिगत सम्पयुक्त' भनेको मिथ्यादृष्टिसँग मिलेको वा मिथ्यादृष्टियुक्त भनेको हो । त्यस्तै दिट्ठिगत विप्पयुक्तको अर्थ मिथ्यादृष्टि नभएको हो । असञ्चारिक भनेको प्रेरणा रहितको हो, अर्थात् कसैले यस्तो गर, त्यस्तो गर भनी उत्साह वा प्रेरणा नदिई उत्पत्ति हुने चित्तलाई असञ्चारिक वा असंस्कारिक चित्त भनिन्छ । अनि अरुको प्रेरणाद्वारा उत्पत्ति हुने चित्तलाई ससञ्चारिक वा ससंस्कारिक चित्त भनिन्छ । मन पर्ने पनि होइन, मन नपर्ने पनि होइन, अथवा सुख पनि होइन, दुःख पनि होइन, असुखअदुःख वेदनालाई 'उपेक्षा' (उपेक्खा) भनिन्छ । त्यस उपेक्षा वेदनासँग मिलेको चित्त उपेक्खासहगत चित्त हो । त्यसैले 'सोमनस्ससहगत दिट्ठिगतसम्पयुक्त असञ्चारिक चित्त' भन्नाले 'हर्षसँग मिलेको मिथ्यादृष्टि युक्तको प्रेरणा रहितको चित्त' भन्ने अर्थ भयो । यसै रूपमा अरु लोभमूल चित्तको अर्थ थाहा पाउनु पर्छ ।

२.४. द्वेषमूल चित्त २ वटा

द्वेषसँग मिलेको चित्तलाई द्वेषमूल चित्त भनिन्छ । यो दुई प्रकारका हुन्छन्-

- १) दोमनस्ससहगत पटिघसम्पयुक्त असञ्चारिक चित्त
- २) दोमनस्ससहगत पटिघसम्पयुक्त ससञ्चारिक चित्त

यहाँ 'दोमनस्स' को अर्थ मानसिक दुःख हो । दोमनस्सलाई दौर्मनस्य पनि भनिन्छ । 'पटिघ' को अर्थ द्वेष हो ।

२.५. मोहमूल चित्त २ वटा

मोहसँग मिलेको चित्तलाई मोहमूल चित्त भनिन्छ । मोहको अर्थ अज्ञान हो । मोहले वस्तुको यथार्थ स्वभावलाई छोपिदिन्छ । यो दुई प्रकारका हुन्छन् –

१) उपेक्षासहगत विचिकिच्छासम्पयुक्त चित्त

२) उपेक्षासहगत उद्वेगसम्पयुक्त चित्त

यस मोहमूल चित्तमा विचिकिच्छा र उद्वेग दुईवटा नै सम्पयुक्त भएको हुन्छ । बुद्ध, धर्म, संघ आदि विषयमा शंका हुनेलाई विचिकिच्छा भनिन्छ । चित्तको चञ्चल स्वभावलाई उद्वेग वा औद्वेग्य भनिन्छ ।

यसरी अकुशल चित्त १२ वटा संक्षिप्तमा सकियो ।

२.६. अहेतुक चित्त १८ वटा

हेतु नभएको चित्तलाई अहेतुक चित्त भनिन्छ । हेतु छ प्रकारका छन्: (१) लोभ, (२) द्वेष, (३) मोह, (४) अलोभ, (५) अद्वेष, (६) अमोह ।^१ यहाँ लोभ, द्वेष र मोहलाई अकुशल हेतु भनिन्छ । अलोभ, अद्वेष र अमोहलाई कुशल हेतु भनिन्छ । त्यस्तो लोभ, द्वेषादि छ प्रकारका हेतु पनि नभएको चित्तलाई अहेतुक चित्त भनिन्छ । अहेतुक चित्त जम्मा १८ वटा छन् । त्यस मध्ये अकुशल विपाक चित्त ७ वटा, कुशल विपाक चित्त ८ वटा र क्रिया चित्त ३ वटा छन् । अहेतुक चित्त १८ वटाको स्वरूप यस्तो छ:

२.७. अहेतुक अकुशलविपाक चित्त ७ वटा^२

१) उपेक्षासहगत अकुशलविपाक चक्षुर्विज्ञान चित्त^३

^१ यहाँ, लोभ, द्वेष, मोह भनेका अकुशल चैतसिक हुन् । अलोभ, अद्वेष भनेका कुशल चैतसिक हुन् । अमोह भनेको प्रज्ञा चैतसिक हो ।

^२ अकुशल चित्तको विपाकलाई अकुशलविपाक भनिन्छ । कुशल चित्तको विपाकलाई कुशलविपाक भनिन्छ ।

^३ आँखा (चक्षुपसाद) र केही रूप मिल्ने बेला आरम्भ हुन्छ, जसलाई रूपारम्भ भनिन्छ । रूपारम्भ भएपछि चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ । चक्षुपसादमा आश्रित भएको चित्त भएकोले चक्षुर्विज्ञान भनेको हो । दुईवटै आँखा अन्धो भएका मानिससँग चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुँदैन । कान (स्रोतपसाद) र शब्द मिल्न भन्ने सद्धारम्भ हुन्छ, सद्धारम्भ भयो भन्ने स्रोतविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । स्रोतपसादमा आश्रित भएर उत्पन्न हुने चित्त भएकोले स्रोतविज्ञान भनेको हो । घान, जिह्वा, कायविज्ञानलाई पनि यही रूपमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

निद्रा नआइरहेको अवस्थामा पनि, निद्रा आइरहेको अवस्थामा पनि चित्त उत्पन्न भइरहन्छ । निद्रा आइरहेको अवस्थामा चक्षु (चक्षु, आँखा), स्रोत (श्रोत, कान), घान (घ्राण, नाक), जिह्वा (जिह्वा), काय (शरीर) पाँचवटै द्वारहरुको तर्फबाट चित्त उत्पन्न हुँदैन । एक किसिमले अचेतन अवस्था जस्तै हुन्छ । त्यस अवस्थामा उत्पन्न हुँदै गएको चित्त धारालाई 'भवङ्गचित्त सन्तति' भनिन्छ । निद्रा नआइरहेको अवस्थामा उत्पन्न भइरहेको चित्त धारालाई 'वीथि चित्त सन्तति' भनिन्छ । सपनामा सपना देखिरहेको बेला पनि वीथि चित्त उत्पन्न हुन्छ, जसलाई स्वप्न वीथि भनिन्छ । भवङ्ग चित्त निद्राबाट विउँभिरहेको अवस्थामा क्षण-क्षणमा उत्पन्न भइरहन्छ ।

वीथि चित्त उत्पन्न नहुने अवस्थामा सधैं भवङ्ग चित्त उत्पन्न हुन्छ । भवङ्ग चित्त विच्छेद हुने वित्तिकै पञ्चद्वारावज्जन, चक्षुर्विज्ञान, सम्पटिच्छन्, सन्तीरण, वोद्वबन्, जवन र तदारम्भ भन्नेका चित्त लगत्तै उत्पन्न हुन्छ, त्यसपछि भवङ्ग चित्त पनि तुरुन्त उत्पन्न हुन्छ । यता पञ्चद्वारावज्जन चित्तले भवङ्ग चित्तलाई विच्छेद गरी

- २) उपेक्षासहगत अकुसलविपाक सोतविञ्जाण चित्त
- ३) उपेक्षासहगत अकुसलविपाक घानविञ्जाण चित्त
- ४) उपेक्षासहगत अकुसलविपाक जिह्वाविञ्जाण चित्त
- ५) उपेक्षासहगत अकुसलविपाक कायविञ्जाण चित्त
- ६) उपेक्षासहगत अकुसलविपाक सम्पटिच्छन चित्त
- ७) उपेक्षासहगत अकुसलविपाक सन्तीरण चित्त

२.८. अहेतुक कुसलविपाक चित्त ८ वटा

- १) उपेक्षासहगत कुसलविपाक चक्खुविञ्जाण चित्त,
- २) उपेक्षासहगत कुसलविपाक सोतविञ्जाण चित्त,
- ३) उपेक्षासहगत कुसलविपाक घानविञ्जाण चित्त,
- ४) उपेक्षासहगत कुसलविपाक जिह्वाविञ्जाण चित्त,
- ५) सुखसहगत कुसलविपाक कायविञ्जाण चित्त,
- ६) उपेक्षासहगत कुसलविपाक सम्पटिच्छन चित्त,
- ७) सोमनस्सहगत कुसलविपाक सन्तीरण चित्त,
- ८) उपेक्षासहगत कुसलविपाक सन्तीरण चित्त,

२.९. अहेतुक क्रिया चित्त ३ वटा^४

- १) उपेक्षासहगत पञ्चद्वारावज्जन चित्त^५

आरम्भण ग्रहण गरी त्यस आरम्भणमा चक्खुविञ्जाण उत्पत्ति गराइदिन्छ । अनि चक्खुविञ्जाण उत्पन्न भएर आरम्भण ग्रहण गर्छ । त्यसपछि चक्खुविञ्जाणले ग्रहण गरेको आरम्भणलाई सम्पटिच्छन चित्तले दृढतापूर्वक ग्रहण गर्छ, त्यसपछि सन्तीरण चित्तले त्यस आरम्भणलाई आफूलाई मन पर्ने आरम्भण हो कि, मन नपर्ने आरम्भण अथवा उपेक्षित (मध्यस्थको) आरम्भण हो कि भन्ने रूपले मीमांसा वा तुलना गर्छ । त्यसपछि वोढुबन् चित्तले मन पर्ने भए मन पर्ने, मन नपर्ने भए मन नपर्ने, उपेक्षित भए उपेक्षित हो, भनी निश्चय गर्छ । निश्चय भएपछि जवन चित्त लगातार सातचोटिसम्म उत्पन्न भएर आरम्भणको स्वाद अनुभव गर्छ । त्यसपछि तदारम्भण चित्त दुई चोटि उत्पन्न भएर बाँकी भएको स्वाद फेरि लिन्छ । त्यसपछि भवङ्ग चित्त उत्पन्न हुन्छ ।

सोतविञ्जाण आदि पनि यही रूपले उत्पन्न हुन्छ, जस्तै भवङ्ग, पञ्चद्वारावज्जन, सोतविञ्जाण, सम्पटिच्छन, सन्तीरण, वोढुबन्, जवन, तदारम्भण, भवङ्ग । यहाँ पञ्चद्वारावज्जन चित्तदेखि तदारम्भण चित्त सम्मलाई वीथि चित्त भनिन्छ । कुनै एक आरम्भण पूर्ण रूपले ग्रहण गराउने वीथि चित्तमा उपर्युक्त क्रम पूरा गर्नुपर्छ । एक सानो क्षणमा पनि हामीले सयौं हजारौं पटक आरम्भण गरिसकेका हुन्छौं, वीथि चित्तको क्रम हजारौं गइसकेको हुन्छ, त्यसैले भनेको छ कि एक चुट्की बजाउने समयभित्र चित्त क्षण करोडौं करोड पटक उत्पन्न र नष्ट भैरहेको हुन्छ ।

पञ्चद्वारावज्जन, मनोद्वारावज्जन, चक्खुविञ्जाण, सोतविञ्जाण, घानविञ्जाण, जिह्वाविञ्जाण, कायविञ्जाण, सम्पटिच्छन, सन्तीरण चित्त उत्पन्न हुने समयमा आरम्भणमा ईष्टाकार (मनपर्ने), अनिष्टाकार (मन नपर्ने) आदि निर्णय नहुने भएकोले त्यसमा लोभ, द्वेष आदि हेतु उत्पन्न भएको हुँदैन । त्यसैले यसलाई अहेतुक चित्त भनेको हो ।

^४ कुसल, विपाक र क्रियाको विषयमा अगाडि हेर्नुहोस् ।

२) उपेक्खासहगत मनोद्वारावज्जन चित्त

३) सोमनस्ससहगत हसितुप्पाद चित्त^६

अहेतुक चित्त १८ वटा संक्षेपमा सकियो ।

^५ वीथिचित्त सन्ततिको अगाडि भवङ्ग सन्तति भइरहन्छ । आरम्भण उपस्थित भएपछि भवङ्ग सन्ततिलाई रोकेर आरम्भण ग्रहण गर्ने साथै वीथि चित्तलाई आरम्भण अगाडि पुऱ्याउने चित्तलाई आवज्जन चित्त भनिन्छ । चक्खु, सोत्त, घाण, जिक्का र कायलाई पञ्चद्वार भनिन्छ । पञ्चद्वारमा हुने आवज्जनलाई 'पञ्चद्वारावज्जन' भनिन्छ । मनोद्वारमा हुने आवज्जनलाई 'मनोद्वारावज्जन' भनिन्छ ।

^६ हर्ष हुनु, हाँस्नुलाई 'हसितुप्पाद' भनिन्छ । हाँस्ने छ प्रकारका छन्- १) सित=आँखाले मात्र हाँसेको देखाउने, २) हसित=दाँत अलि अलि देखिने गरी मुसुकक हाँस्ने ३) विहसित= शब्द अलि-अलि सुनिने गरी हाँस्ने ४) उपहसित=टाउको जिउ हल्लाएर हाँस्ने, ५) अपहसित=आँखाबाट आँसु झर्ने गरी हाँस्ने ६) अतिहसित=लडीबुडी गरी हाँस्ने । हसितुप्पाद चित्त उत्पन्न हुनेबेला सित र हसित मात्र हुन्छ । भगवान् बुद्ध र अर्हतहरू सित र हसित रूपले मात्र हाँस्नुहुन्छ । त्यसैले हसितुप्पाद चित्त अर्हतहरूसँग उत्पन्न हुने चित्त हो । हसितुप्पाद चित्तले शूक्ष्म रूपमा हाँस्ने बाहेक अरू कृत्य नगर्ने हुँदा यसलाई अहेतुक क्रिया चित्त भनेको हो ।

२.१०. असोभन चित्त^७

अकुशल चित्त १२ वटा र अहेतुक चित्त १८ वटा गरी जम्मा ३० वटा चित्तलाई 'असोभन चित्त' भनिन्छ ।

२.११. काम सोभन चित्त २४ वटा

क्लेश आदि रहित भएर शोभा भएको राम्रो चित्तलाई 'सोभन चित्त' भनिन्छ । सोभन नभएको चित्तलाई असोभन चित्त भनिन्छ । ८९ वटा चित्तमा असोभन चित्त ३० वटालाई छोडेर बाँकी भएको सबै ५९ वटा चित्तलाई सोभन चित्त भनिन्छ । ती मध्ये कामावचर चित्तमा सोभन चित्त २४ वटा, रूपावचरमा १५ वटा, अरूपावचरमा १२ वटा र लोकुतरमा ८ वटा छन् । कामावचरचित्तमा भएको सोभन चित्तलाई काम सोभन चित्त अथवा कामावचर सोभन चित्त भनिन्छ । त्यस काम सोभन चित्त २४ वटाको स्वरूप यस्तो छ—

२.१२. महाकुशल चित्त ८ वटा

- १) सोमनस्ससहगत जाणसम्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- २) सोमनस्ससहगत जाणसम्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ३) सोमनस्ससहगत जाणविप्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ४) सोमनस्ससहगत जाणविप्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ५) उपेक्खासहगत जाणसम्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ६) उपेक्खासहगत जाणसम्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ७) उपेक्खासहगत जाणविप्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ८) उपेक्खासहगत जाणविप्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,

२.१३. महाविपाक चित्त ८ वटा

- १) सोमनस्ससहगत जाणसम्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- २) सोमनस्ससहगत जाणसम्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ३) सोमनस्ससहगत जाणविप्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ४) सोमनस्ससहगत जाणविप्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ५) उपेक्खासहगत जाणसम्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ६) उपेक्खासहगत जाणसम्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ७) उपेक्खासहगत जाणविप्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,

^७ सोभन असोभन भनेका नाम चित्तको होइन, चैतसिकको हो । चित्तको लक्षण त आरम्भणलाई थाहा पाउने मात्र हो । जुन चित्तमा श्रद्धा आदि सोभन चैतसिक मिल्छ त्यस चित्तलाई सोभन चित्त भनिन्छ । त्यस्तै जुन चित्तमा लोभ द्वेषादि अकुशल चैतसिक मिल्छ त्यस चित्तलाई असोभन चित्त भनिन्छ । अहेतुक चित्तमा अकुशल चैतसिक नमिले पनि त्यसलाई पनि असोभन चित्तमा राखेको छ ।

८) उपेक्खासहगत जाणविप्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,

२.१४. महाक्रिया चित्त ८ वटा

- १) सोमनस्ससहगत जाणसम्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- २) सोमनस्ससहगत जाणसम्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ३) सोमनस्ससहगत जाणविप्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ४) सोमनस्ससहगत जाणविप्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ५) उपेक्खासहगत जाणसम्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ६) उपेक्खासहगत जाणसम्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,
- ७) उपेक्खासहगत जाणविप्पयुत्त असङ्गारिक चित्त,
- ८) उपेक्खासहगत जाणविप्पयुत्त ससङ्गारिक चित्त,

२.१५. जाणसम्पयुत्त र जाणविप्पयुत्त

जाण भनेको ज्ञान वा प्रज्ञा हो । प्रज्ञाको अर्थ यथार्थ रूपमा थाहा पाउने हो । प्रज्ञा भयो भने मात्र यो साँचो हो, यो होइन अर्थात् मिथ्या हो भनी छुट्याउन सकिने हुन्छ । प्रज्ञालाई अमोह पनि भनिन्छ । विज्जा (विद्या), सम्मादिट्ठि (सम्यक्दृष्टि) पनि भनिन्छ । प्रज्ञा वा ज्ञानसँग मिलेको चित्तलाई ज्ञानसम्पयुत्त अर्थात् जाणसम्पयुत्त भनिन्छ । त्यस्तै प्रज्ञा नभएको चित्तलाई जाणविप्पयुत्त चित्त भनिन्छ ।

२.१६. कुसल, विपाक र क्रिया

राम्रो, उत्तम अथवा केही दोष नभएकोलाई 'कुसल' भनिन्छ । अकुसल पाप धर्मलाई नाश गर्ने, अकुशललाई हटाउने दोष रहितको चित्तलाई 'कुसल चित्त' भनिन्छ । कुसल एवं अकुसल कर्मको विपाक वा 'परिपक्वता (पाक्ने)' लाई 'विपाक' भनिन्छ, अर्थात् राम्रो कर्मको राम्रो फल र नराम्रो कर्मको नराम्रो फललाई नै विपाक भनिन्छ । कुसल-अकुसल कर्मको फल भोग गर्ने चित्तलाई 'विपाक चित्त' भनिन्छ । काम गर्ने मात्रलाई 'क्रिया' भनिन्छ । क्रिया चित्त भनेको विपाक नभएको चित्त हो । कुसल-अकुसल चित्तको जस्तै क्रियाचित्तको विपाक वा फल हुँदैन । यस्तो क्रिया चित्त राग, द्वेष, मोह आदि भव बन्धनबाट मुक्त अर्हत्हरूसँग मात्र हुने गर्छ । कारण अर्हत्हरूको सबै संस्कार क्षय भइसकेको हुनाले उनीहरूले गरेको कर्मको फल हुँदैन । उपमाको लागि, यदि कोही पृथग्जन्ले श्रद्धा चित्तले बुद्धपूजा गर्‍यो भने त्यसको फल भइरहने कारणले उसँग उत्पन्न भएको श्रद्धा चित्तलाई कुसल चित्त भनिन्छ । तर कोही अर्हत् पुद्गलले बुद्धपूजा गर्‍यो भने त्यसको फल नहुने कारणले उसँग उत्पन्न हुने चित्तलाई क्रिया चित्त भनिन्छ ।

२.१७. महाकुसल, महाविपाक र महाक्रिया

यस कामावचर कुसल, विपाक, क्रिया चित्तलाई रूपावचर र अरूपावचरको कुसल, विपाक, क्रिया चित्तहरू तथा लोकुत्तर चित्तभन्दा पनि संख्यामा बढी भएकोले 'महा' शब्द प्रयोग गरी 'महाकुसल महाविपाक र महाक्रिया चित्त' भनिन्छ ।

कामसोभन चित्त २४ वटा संक्षेपमा सकियो ।

असोभन चित्त ३० वटा र कामसोभन चित्त २४ वटा, जम्मा ५४ वटा चित्तलाई
कामावचर चित्त भनिन्छ ।

कामावचर चित्त ५४ वटा संक्षिप्तमा सकियो ।

अभ्यास प्रश्न

- १) चित्त संक्षिप्तमा र विस्तारमा कतिवटा छन् ?
- २) भूमिभेद अनुसार चित्त कति प्रकारका छन्, ती के के हुन् ?
- ३) काम भूमि कतिवटा छन्, ती के के हुन् ?
- ४) अकुसल चित्त कतिवटा छन् ? स्वरूप मात्र लेख्नुहोस् ।
- ५) हेतु भनेको के हो ? हेतु कति प्रकारका छन् ?
- ६) अहेतुक चित्त अठारवटाको स्वरूप लेख्नुहोस् ।
- ७) सोभन र असोभनको अर्थ के हो ? असोभन चित्त कतिवटा छन्, ती के के हुन् ?
- ८) कामसोभन चित्त कतिवटा छन्, त्यसको स्वरूप लेख्नुहोस् ।
- ९) कुसल, विपाक र क्रिया भनेको के हो ?
- १०) कामावचर कुसल, कामावचर विपाक र कामावचर क्रिया चित्तलाई किन महाकुसल, महाविपाक र महाक्रिया चित्त भनिन्छ ?

३ रूपावचर चित्त

३.१. रूपावचर भूमि

सोह प्रकारका रूपावचर भूमि मध्ये 'असञ्जसत्त' भूमि एउटा छोडेर १५ वटा रूप भूमिमा प्रायः गरी उत्पत्ति हुने प्रथमध्यान, द्वितीयध्यान, तृतीयध्यान आदि १५ वटा चित्तलाई रूपावचर चित्त भनिन्छ ।

सोह प्रकारका रूप भूमिहरूको नाम यस प्रकार छन् :-

१) ब्रम्हपारिसज्जा २) ब्रम्हपुरोहिता ३) महाब्रम्हा ४) परिताभा ५)

अप्पमाणाभा

६) आभस्सरा ७) परित्तसुभा ८) अप्पमाणसुभा ९) सुभकिण्हा १०)

वेहप्फल

११) असञ्जसत्त^८ १२) अविहा १३) अतप्पा १४) सुदस्सा

१५) सुदस्सी

१६) अकनिट्ठा ।

कुसल विपाक र क्रिया भेदले रूपावचर चित्त १५ वटा छन्:

३.२. रूपावचर कुसल चित्त ५ वटा

१) वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको प्रथम ध्यान कुसल चित्त ।^९

२) विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको द्वितीय ध्यान कुसल चित्त ।

३) प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको तृतीय ध्यान कुसल चित्त ।

४) सुख र एकाग्रता सहितको चतुर्थ ध्यान कुशल चित्त ।

५) उपेक्षा र एकाग्रता सहितको पञ्चम ध्यान कुशल चित्त ।

३.३. रूपावचर विपाक चित्त ५ वटा

१) वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको प्रथम ध्यान विपाक चित्त ।

२) विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको द्वितीय ध्यान विपाक चित्त ।

३) प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको तृतीय ध्यान विपाक चित्त ।

^८ संज्ञा नभएकोलाई असंज्ञा भनिन्छ । असंज्ञापुद्गललाई असंज्ञासत्त्व भनिन्छ । असंज्ञासत्त्व भूमिमा बस्ने ब्रम्हाहरूसँग चित्त चैतसिक धर्म उत्पन्न हुँदैन भनिएको छ । चित्त चैतसिक नभएकोले यी ब्रम्हाहरू सत्त्व नै हो कि होइन भन्ने भ्रम हुन्छ । त्यहाँ केवल रूपस्कन्ध मात्र हुन्छ ।

^९ प्रथमध्यानकुसलचित्त— ध्यान भावना गर्ने साधकलाई यो चित्त सबैभन्दा पहिला प्राप्त हुन्छ; भगवान् बुद्धले यस चित्तलाई सबभन्दा पहिला देशना गर्नुभयो । त्यस्तै गणना गर्दा पनि यसको पहिला गिन्ति हुन्छ — यसरी प्रतिलाभ, देशना र संख्या क्रममा सर्वप्रथम भएकोले यसलाई प्रथमध्यान भनेको हो । यसैरूपले द्वितीय तृतीय आदि ध्यानलाई पनि बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

- ४) सुख र एकाग्रता सहितको चतुर्थ ध्यान विपाक चित्त ।
- ५) उपेक्षा र एकाग्रता सहितको पञ्चम ध्यान विपाक चित्त ।

३.४. रूपावचर क्रिया चित्त ५ वटा

- १) वितर्क, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको प्रथम ध्यान क्रिया चित्त ।
- २) विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको द्वितीय ध्यान क्रिया चित्त ।
- ३) प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको तृतीय ध्यान क्रिया चित्त ।
- ४) सुख र एकाग्रता सहितको चतुर्थ ध्यान क्रिया चित्त ।
- ५) उपेक्षा र एकाग्रता सहितको पञ्चम ध्यान क्रिया चित्त ।

३.५. ध्यान अङ्ग, ध्यान र ध्यान चित्त

वितर्क, विचार आदि एक-एक चैतसिकलाई 'ध्यान अङ्ग' भनिन्छ, अर्थात्, वितर्क भन्ने चैतसिक पनि ध्यानको एक अङ्ग, विचार भन्ने चैतसिक पनि ध्यानको एक अङ्ग, त्यस्तै प्रीति, सुख, एकाग्रता आदि चैतसिक एक-एकवटालाई ध्यान अङ्ग भनिन्छ ।^{१०}

^{१०} ध्यान गर्ने साधकले ध्यान प्राप्त गर्न पाँच प्रकारका बन्धनबाट मुक्त हुनुपर्छ । पाँच प्रकारका बन्धन भनेको 'पञ्चनीवरण' हो । १. कामच्छन्दनीवरण (लोभ, तृष्णा), २. व्यापादनीवरण (द्वेष, क्रोध), ३. धीनमिद्वनीवरण (आलस्य), ४. उद्वच्चकुक्कुच्चनीवरण (चित्तको चञ्चलपन, अशान्त स्वभाव र पश्चाताप) र ५. विचिकिच्छानीवरण (संदेह) लाई पञ्चनीवरण भनिन्छ । ध्यान प्राप्तिको लागि बाधा, अड्चन भएको यी पाँचवटालाई नीवरण भनेका हुन् । यी पाँच नीवरणलाई वितर्क, विचार आदि ध्यानाङ्गले हटाउने गर्छ ।

वितर्कध्यानाङ्ग- आरम्भणमा तर्क वितर्क गर्ने धर्मलाई 'वितर्क (वितर्क)' भनिन्छ । वितर्कले चित्त चैतसिक धर्मलाई आरम्भणमा प्रतिष्ठित गरिदिन्छ, अथवा वितर्क उत्पन्न भयो भने चित्त चैतसिक धर्मलाई आलस्य हटाएर आरम्भणमा आरोपित गराउने हुन्छ । त्यसैले वितर्कले धीनमिद्वनीवरणलाई हटाउँछ ।

विचारध्यानाङ्ग- आरम्भणमा पुनः पुनः विचरण गर्ने स्वभावलाई 'विचार' भनिन्छ । यसले विचिकिच्छानीवरणलाई हटाउँछ । वितर्कले जुन चित्त चैतसिक धर्मलाई आरम्भणमा ल्याउँछ, विचिकिच्छाले त्यसमा शंका उत्पन्न गराउन सक्ने हुन्छ, त्यसैले विचारले उक्त चित्त चैतसिक धर्मलाई प्राप्त आरम्भणबाट नहटाउनको लागि आरम्भणलाई पुनः पुनः विचार-विमर्श (अनुमज्जन) गर्छ ।

प्रीतिध्यानाङ्ग- आरम्भणमा प्रसन्न हुने स्वभावलाई 'प्रीति' भनिन्छ । यो व्यापादको विपरीत स्वभाव धर्म हो । व्यापादको स्वभाव आरम्भणमा अप्रीति उत्पन्न गर्ने हो । वितर्क विचारले आरम्भणमा प्रतिष्ठित गरेको चित्त चैतसिक धर्मलाई व्यापादले विघ्न गर्नसक्छ, आरम्भणबाट हटाउन सक्छ । त्यसैले प्रीतिध्यानाङ्गले व्यापादनीवरणलाई चित्त सन्ततिमा नल्याउनको लागि व्यापादलाई प्रहाण गर्छ ।

सुखध्यानाङ्ग- यसले उद्वच्चकुक्कुच्चनीवरणलाई प्रहाण गर्छ । उद्वच्च स्वभाव अनुपशम (अशान्ति), अनि कुक्कुच्चको स्वभाव अनुताप (पश्चाताप) हो । कसिण आदि आरम्भणमा चित्तसन्तति प्रीतियुक्त भएपनि उद्वच्चकुक्कुच्चको कारणले यदि आरम्भणमा अनुभव गर्ने केही रस भएन भने त्यस चित्तसन्तति आरम्भणमा शान्त पूर्वक स्थिर हुँदैन । सुखध्यानाङ्गले आरम्भणमा रसलाई अनुभव गर्छ । सुख उपशम लक्षण हो । चित्तसन्ततिमा उद्वच्चकुक्कुच्च नल्याउन त्यसलाई सुखध्यानाङ्गले प्रहाण गर्छ ।

एकाग्रताध्यानाङ्ग- यसले कामच्छन्द नीवरणलाई प्रहाण गर्छ । कामविषयानुगामी हुनलाई कामच्छन्दले चित्तधातुलाई विकीर्ण गर्छ, कम्पित गर्छ । यदि कामच्छन्द आयो भने वितर्क, विचार, प्रीति, सुख आफ्नो कसिण आरम्भणमा स्थिर हुन सक्दैन, आरम्भणबाट हट्छ । चित्तलाई आरम्भणबाट विचलित नगराउने, आरम्भणमा स्थिर बनाइराख्ने स्वभावलाई नै एकाग्रता भनिन्छ । एकाग्रतालाई नै समाधि भनिन्छ ।

उपेक्षाध्यानाङ्ग- उपेक्षा पनि सुखध्यानाङ्ग जस्तै उपशम वा शान्त स्वभावको हो । यसले उद्वच्चकुक्कुच्चनीवरणलाई प्रहाण गर्दछ ।

ध्यान अङ्ग समूहलाई 'ध्यान' भनिन्छ । अर्थात् वितर्क, विचार आदि चैतसिक समूहलाई ध्यान भनिन्छ । जस्तै- वितर्क, विचार, प्रीति, सुख, एकाग्रता भनेका ध्यान अङ्ग पाँचवटाको समूहलाई 'प्रथम ध्यान' भनिन्छ । त्यस्तै विचार, प्रीति, सुख एकाग्रता भनेका ध्यान अङ्ग चारवटाको समूहलाई 'द्वितीय ध्यान' भनिन्छ । यसै रूपले तृतीय, चतुर्थ र पञ्चम ध्यानमा पनि क्रमशः तीनवटा, दुईवटा र दुईवटा चैतसिक समूह हुन्छन् ।

ध्यानसँग मिलेको चित्तलाई 'ध्यान चित्त' भनिन्छ । जस्तै- प्रथम ध्यानसँग मिलेको चित्तलाई 'प्रथम ध्यान चित्त', द्वितीय ध्यानसँग मिलेको चित्तलाई 'द्वितीय ध्यान चित्त', इत्यादि भनेको पाइन्छ । यो रूपावचर चित्त सबै प्रथम, द्वितीय आदि ध्यानसँग मिलेको हुनाले रूप ध्यान चित्त भनिन्छ ।

रूपावचर चित्त १५ वटा संक्षेपमा सकियो ।

अभ्यास प्रश्न

- १) रूपावचर भूमि कतिवटा छन् ? नाम लेख्नु होस् ।
- २) रूपावचर कुशल चित्त कतिवटा छन् ? ती के के हुन् ?
- ३) रूपावचर विपाक चित्त कतिवटा छन् ? ती के के हुन् ?
- ४) रूपावचर क्रिया चित्त कतिवटा छन् ? स्वरूप मात्र लेख्नुहोस् ।
- ५) ध्यान अङ्ग भनेको के हो ? त्यो कति प्रकारका छन् ?
- ६) ध्यान अङ्ग र ध्यानमा के फरक छ ?
- ७) प्रथम ध्यानमा कति वटा ध्यान अङ्ग मिलेको हुन्छ, ती के के हुन् ?
- ८) तृतीय ध्यानमा कति वटा ध्यान अङ्ग मिलेको हुन्छ, ती के के हुन् ?
- ९) ध्यान चित्त भनेको के हो ? चतुर्थ र पञ्चम ध्यान चित्तमा के के ध्यान अङ्ग मिलेको हुन्छ ?
- १०) रूपावचर चित्तमा कति प्रकारका ध्यानहरू छन् ? नाम लेख्नु होस् ।

४. अरूपावचर चित्त

४.१. अरूपावचर भूमि

चार अरूप भूमिमा उत्पत्ति हुने आकासानञ्चायतनादि १२ वटा अरूप ध्यान चित्तलाई 'अरूपावचर चित्त' भनिन्छ । अरूप भूमि चारवटा निम्न लिखित हुन् :-

- १) आकासानञ्चायतन भूमि, २) विज्ज्ञाणञ्चायतन भूमि,
- ३) आकिञ्चञ्चायतन भूमि, ४) नेवसञ्ज्ञानासञ्चायतन भूमि

यी चार अरूपावचर ध्यान भूमिलाई निराकार ब्रम्हलोक पनि भनिन्छ ।

अरूपावचर चित्त कुसल विपाक क्रिया भेदबाट १२ वटा छन्: अरूपावचर कुसल चित्त ४ वटा, अरूपावचर विपाक चित्त ४ वटा, र अरूपावचर क्रिया चित्त ४ वटा ।

४.२. अरूपावचर कुसल चित्त

- १) आकासानञ्चायतन कुसल चित्त^{१२}

^{११} पाँच प्रकारका रूपावचर ध्यान प्राप्त भयो भने मात्र अरूपावचर ध्यान प्राप्त हुन्छ । करजरूप (कर्मजरूप) अथवा इन्द्रिय र त्यसको विषयमा दोष देखाएर रूपलाई अतिक्रमण गर्नको लागि अरूपावचर ध्यान गरिन्छ । रूपको कारणले डण्डा समात्नुपर्ने, हथियार समात्नुपर्ने, भगडा कलह विवाद भएको हो; अरूपमा यस्तो बिल्कुल छैन - यसरी विचार गरी रूपलाई निरोध गर्ने प्रयास गर्छ । रूपावचर पञ्चम ध्यान (सूत्रको हिसावले चतुर्थ ध्यान) प्राप्त हुनेबेला नै करज रूपको अतिक्रमण हुन्छ । तर त्यसको प्रतिभाग रूपमा कसिण रूप भइरहन्छ । त्यस कसिण रूपलाई पनि निवारण गर्न साधकले अरूपावचर ध्यान प्राप्त गर्छ । सर्पलाई देखेर भागेको मानिस सर्प जस्तै आकार आएको डोरी आदि देखेर पनि डराउँछ, त्यसलाई पनि हटाउन इच्छा गर्छ । यसै रूपले रूपमा दोष देखेर भयभित भएर त्यसबाट अलग भएको साधकले कसिण रूपलाई पनि हटाउने नै इच्छा गर्छ । कसिण रूप भनेको कसिण भावना गर्नेबेला निमित्तको रूपमा देखिने कसिण मण्डल आदि हो ।

कसिण भावना दशवटा छन् - पथवी कसिण, आपो कसिण, तेजो कसिण, वायो कसिण, नील कसिण, पीत कसिण, लोहित कसिण, ओदात कसिण, आलोक कसिण र परिच्छिन्न आकास कसिण । यसमा परिच्छिन्न आकास कसिण छोडेर बाँकी रहेको नौवटा कसिण मध्येमा जुनपनि एक कसिण भावना गरी रूपावचर पञ्चम ध्यानसम्म प्राप्त गर्छ । ध्यान प्राप्त भयो भने कसिण मण्डललाई कतिसम्म ठूलो गरी फैलाउने इच्छा हुन्छ त्यतिसम्म ठूलो गरी फैलाएर लग्छ ।

यतिसम्म कि पूरै विश्व ढाक्ने गरी वा चक्रवालको अन्तसम्म कसिणलाई फैलाएर त्यसमा स्पर्श भएको स्थानलाई 'आकाश, आकाश' वा 'अनन्त आकाश, अनन्त आकाश' भनी मनमा राखी कसिणलाई हटाउने गर्छ । यसरी कसिण रूपलाई हटायो भने 'विश्वमा केवल एउटै आकाशले ढाकेको छ' भनी देख्छ । अथवा आकाश आकाश मात्र देख्छ । यसलाई 'कसिणुघाटि आकाश' भनिन्छ । यस कसिणुघाटि आकाश भनेको आकाश प्रज्ञप्ति हो । यसलाई नै बार बार आरम्भण गरी, आवर्जन गरी जानेबेला आकासानञ्चायतन कुसलचित्त उत्पन्न हुन्छ । यही नै पहिलो अरूप ध्यान हो ।

^{१२} **आकासानञ्चायतनकुसलचित्त-** (आकाश+आनञ्च+आयतन) आकाश भनेको खालि ठाउँ, खुल्ला ठाउँलाई भनिन्छ । यता आकाशको अर्थ कसिणुघाटि आकाश हो । आनञ्च भनेको अनन्त (यति उति भनी थाहा नभएको) हो । आकाश प्रज्ञप्ति परमार्थ धर्म जस्तै द्रव्य स्वभाव होइन, त्यसैले त्यसलाई 'उत्पाद' एवं 'भङ्ग' रूपले परिच्छेद (छुटाउन) गर्न सकिँदैन । उत्पाद एवं भङ्गरूपले अपरिच्छिन्न आकाश भएकोले 'अनन्त' भनिएको हो । आयतनको अर्थ आधार हो । आकाश प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरी

२) विज्ञानञ्चायतन कुशल चित्त¹³

३) आकिञ्चञ्चायतन कुशल चित्त¹⁴

४) नैवसञ्ज्ञानासञ्चायतन कुशल चित्त¹⁵

आकासानञ्चायतन चित्त उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले आकासानञ्चायतन ध्यान चित्तको आधार आकाश प्रज्ञप्ति हो । यसरी आयतन पनि भएकोले 'आकाशानञ्चायतन' भनिएको हो । यसै रूपले विज्ञानञ्चायतन र आकिञ्चञ्चायतनमा पनि आयतनको अर्थ आधार हो ।

¹³ **विज्ञानञ्चायतनकुशलचित्त-** आकासानञ्चायतन ध्यान प्राप्त भएपछि विज्ञानानन्त्यायतन दोष देखी त्यसलाई त्याग गरी विज्ञानानन्त्यायतन भावनामा शान्ति देखेर त्यसलाई प्राप्त गर्न कोशिश गर्छ । आकाशानन्त्यायतन चित्त नै 'विज्ञान' हो । यो चित्तलाई नै 'प्रथम आरूप्य विज्ञान' भनिन्छ । विज्ञानानन्त्यायतन भावना गर्ने योगीले आकाश प्रज्ञप्ति आरम्भणलाई छोडेर यही विज्ञानलाई आरम्भण गरी 'विज्ञान, विज्ञान' भनी बार बार आवर्जन गरी, खोजी (वात्तुवाला), तर्क-वितर्क गरी भावना गर्छ । यस्तो गरी जाँदाजँदै विज्ञानानन्त्यायतन कुशल चित्त उत्पन्न हुन्छ । यस चित्तलाई 'द्वितीय आरूप्य विज्ञान' भनिन्छ ।

¹⁴ **आकिञ्चञ्चायतनकुशलचित्त-** विज्ञानानन्त्यायतन ध्यान प्राप्त गरिसकेको साधकले आकिञ्चञ्चायतन ध्यान गर्ने इच्छाले विज्ञानानन्त्यायतनमा पनि दोष देख्छ - विज्ञान भनेको भएको होइन, शून्य हो, खालि हो, अभाव हो भनी विचार राखी 'केही पनि छैन, केही पनि छैन, शून्य, शून्य' भनी भाविता गर्छ । आकिञ्चन भनेको केही पनि छैन, शून्य शून्य भनेको हो । केही पनि छैन, शून्य शून्य भनेको नित्यभाव प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरी भाविता गर्दै जानेबेला उक्त साधकसँग आकिञ्चञ्चायतन कुशल चित्त उत्पन्न हुन्छ । यसलाई तृतीय आरूप्य विज्ञान भनिन्छ ।

¹⁵ **नैवसञ्ज्ञानासञ्चायतनकुशलचित्त-** आकिञ्चञ्चायतन भनेको अभाव प्रज्ञप्ति, अभाव संज्ञा हो । आकिञ्चञ्चायतन ध्यान प्राप्त गरिसकेपछि नैवसञ्ज्ञानासञ्चायतन भावना गर्ने इच्छा भएको साधकले आकिञ्चञ्चायतनमा दोष देख्छ - संज्ञा राग हो, संज्ञा काँडा हो, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन शान्त हो, उत्तम हो भनी भाविता गर्छ । यसरी भाविता गर्दै जानेबेला नैवसंज्ञानासंज्ञायतन कुशल चित्त उत्पन्न हुन्छ । यस चित्तलाई 'चतुर्थ आरूप्य विज्ञान' भनिन्छ । यसको आरम्भण तृतीय आरूप्य विज्ञान हो ।

अभाव संज्ञा (नित्यभाव प्रज्ञप्ति) अति स्थूल हुन्छ । अभाव संज्ञाको पनि अभाव भएको अलि शान्त शूक्ष्म यी चार आयतन नैवसंज्ञानासञ्चायतन हुन् । नैवसंज्ञानासञ्ज्ञा=संज्ञा नभएको तर असंज्ञा पनि होइन । यसमा शूक्ष्म रूपले मात्र संज्ञा भइरहन्छ । यसमा भएको संज्ञा चैतसिकलाई अनित्य दुःख अनात्म अनुसार विमर्श गर्न सकिँदैन, त्यसैले 'नैवसंज्ञा' भनेको हो । तर शूक्ष्म भएपनि परमार्थ रूपले संज्ञाको आफ्नो सत् स्वभाव भइरहने नै भएर 'न असंज्ञा' भनेको हो ।

एउटा उपमा दिइएको छ- गुरु र शिष्य निवासस्थानबाट बाहिर जान लागे । बाटोमा अलि पानी छ । शिष्यले भन्यो-“आचार्य । बाटोमा पानी छ, जुत्ता फुकाउनुहोस् ।” अनि गुरुले भने-“हुन्छ त्यसो भए, लोटा लिएर आऊ ।” शिष्यले उत्तर दियो- “आचार्य नुहाउन पानी छैन ।” जस्तो यो उपमामा जुत्ता भिजाउन पानी छ तर नुहाउन पुग्ने गरी पानी छैन, त्यस्तै नैवसंज्ञानासञ्चायतनमा संज्ञा शूक्ष्म रूपले मात्र छ, स्थूल रूपले छैन । यस चतुर्थ आरूप्य विज्ञानमा संज्ञा शूक्ष्म रूपले भएजस्तै स्पर्श, वेदना आदि चैतसिक पनि शूक्ष्म रूपले भइरहन्छ । यसमा 'आयतन' शब्दको प्रयोग पहिलाको जस्तै 'आधार' अर्थमा होइन, निस्सयपच्चय (निश्चयप्रत्यय) द्वारा सम्प्रयुक्त धर्मको निश्चय (आधार) भएको अर्थमा हो भनिएको छ ।

४.३. अरूपावचर विपाक चित्त

- १) आकासानञ्चायतन विपाक चित्त,
- २) विञ्जाणञ्चायतन विपाक चित्त,
- ३) आकिञ्चञ्चायतन विपाक चित्त,
- ४) नेवसञ्जानासञ्चायतन विपाक चित्त,

४.४. अरूपावचर क्रिया चित्त

- १) आकासानञ्चायतन क्रिया चित्त,
- २) विञ्जाणञ्चायतन क्रिया चित्त,
- ३) आकिञ्चञ्चायतन क्रिया चित्त,
- ४) नैवसञ्जानासञ्चायतन क्रिया चित्त,

यस अरूपावचर चित्त रूपावचर पञ्चम ध्यानभन्दा माथिको चित्त भएको हुँदा अरूपावचर चित्त १२ वटालाई पनि पञ्चम ध्यानमा नै राखिएको छ ।

अरूपावचर चित्त १२ वटा संक्षेपमा समाप्त ।

४.५. महगगत चित्त

महा उत्तम भावमा पुगेको चित्तलाई महगगत चित्त भनिन्छ । महा उत्तम भावमा पुगेको भएर रूपावचर चित्त १५ वटा र अरूपावचर चित्त १२ वटा जम्मा २७ वटा चित्तलाई महगगत चित्त भनिन्छ ।

४.६. लौकिक चित्त

कामावचर चित्त ५४ वटा र महगगत चित्त २७ वटा जम्मा ८१ वटा चित्तलाई लौकिक चित्त भनिन्छ ।

अभ्यास प्रश्न

- १) अरूपावचर भूमि कतिवटा छन् ? नाम लेख्नु होस् ।
- २) अरूपावचर कुशल चित्त कतिवटा छन् ? ती के के हुन् ?
- ३) अरूपावचर विपाक चित्त कतिवटा छन् ? ती के के हुन् ?
- ४) अरूपावचर क्रिया चित्त कतिवटा छन् ? स्वरूप मात्र लेख्नुहोस् ।
- ५) महगगत चित्त भनेको के हो ? त्यो कति प्रकारका छन् ?
- ६) लौकिक चित्त कति प्रकारका छन् ?
- ७) लौकिक चित्तमा कति वटा अरूपावचर चित्त समावेश भएको छ ?
- ८) अरूपावचर चित्तलाई कुन ध्यान अन्तर्गत राखिएको छ ?

५. लोकोत्तर चित्त

सम्पूर्ण लोकबाट पार भएर गएको अथवा उत्रेर गइरहेको चित्तलाई लोकोत्तर चित्त भनिन्छ । कामावचर, रूपावचर र अरूपावचर भन्ने ३१ वटा भुवनलाई लोक भनिन्छ ।^{१६} ती ३१ वटा भूमिमा आशक्त नभई (नटाँसिएर) अनाशक्त भाव भएर आश्रवक्षीण गरेर उत्रेर गइरहेका मार्ग र फल चित्तलाई नै लोकोत्तर चित्त भनिन्छ । लोकोत्तर चित्त संक्षिप्तमा ८ वटा, अनि विस्तारमा ४० वटा छन् ।

५.१. लोकोत्तर चित्त संक्षिप्तमा ८ वटा

मार्ग चित्त ४ वटा:

फल चित्त ४ वटा:

१) सोतापत्ति मग्न चित्त^{१७}

१) सोतापत्ति फल चित्त

^{१६} जुन उत्पत्ति हुन्छ, अनि नष्ट हुन्छ, त्यसलाई 'लोक' भनिन्छ, अथवा नष्ट हुने, विनाश हुनेलाई नै 'लोक' भनिन्छ । लोक तीन प्रकारका छन्— १ सत्त्वलोक (सत्त्वलोक अर्थात् सत्त्वप्राणी समूह), २ सङ्खारलोक (संस्कारलोक, अर्थात् संस्कार) र ३ ओकासलोक (अवकाशलोक, अर्थात् =प्राणीहरू रहने लोक ३१ वटा भूवन) । यी तीन लोकहरू मध्ये सङ्खारलोकलाई यता लोक भनी लिइएको छ । यो सङ्खारलोक भनेको 'उपादानस्कन्ध' नामक लौकिक नामरूप धर्म हो । यो लोकलाई कसैले पार गर्छ अथवा पार गरिसकेको हुन्छ र लोकोत्तर हो । श्रोतापत्ति आदि मार्गचित्तले वर्तमान कालमा लोकबाट उत्तीर्ण हुन्छ, अनि फलचित्तले अतीत कालमा पार गरिसकेको हुन्छ ।

अथवा — 'लोक' शब्दले तीन प्रकारका लोकलाई पनि ग्रहण गर्छ । जस्तै- श्रोतापत्तिमार्ग, 'पृथग्जनसमूह' भनेको सत्त्वलोक र 'चार अपाय भूमि' भनेको ओकाशलोकबाट उत्तीर्ण हुन्छ । सकृदागामिमार्ग 'श्रोतापन्न-पुद्गलसमूह' भनेको सत्त्वलोक र 'काम भूमिको एक देश' भनेको अवकाशलोकबाट उत्तीर्ण हुन्छ । (सकृदागामी पुद्गल काम सुगति भूमिमा एक चोटी मात्र उत्पन्न हुन्छ, त्यसैले 'काम भूमिको एक देश' भनेको हो । अनागामिमार्ग 'सकृदागामिपुद्गलसमूह' भनेको सत्त्वलोक, र 'काम धातु कामावचरभूमि' भनेको ओकासलोक उत्तीर्ण हुन्छ । अर्हत्मार्ग 'अनागामिपुद्गलसमूह' भनेको सत्त्वलोक, र 'रूप अरूप भूमि' भनेको ओकासलोकबाट उत्तीर्ण हुन्छ । यसरी सत्त्वलोक र ओकासलोक उत्तीर्ण हुनेबेला मार्गधर्म त्यस लोकमा हुने नामरूप संस्कारबाट (सङ्खारलोकबाट) पनि उत्तीर्ण हुन्छ । यसै रूपले फल धर्म पनि उत्तीर्ण हुन्छ ।

^{१७} **सोतापत्तिमग्नचित्त-** (सोत+आपत्ति+मग्न+चित्त) । प्रवाह धारालाई 'श्रोत' भनिन्छ । गंगा, आदि नदीको धारा हिमालयबाट झरेर कहीं नरोकी समुद्रमा मिल्न जाने भए जस्तै श्रोतापन्न पुद्गलसँग उत्पन्न हुने सम्यक्दृष्टि, आदि आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग पनि आफ्नो उत्पाद क्षणदेखि कहीं पनि नरोकी बेगले गएर निर्वाण रूपी समुन्द्रमा पुग्न जान्छ । त्यसैले आर्य अष्टाङ्गिक मार्गलाई श्रोत भनिन्छ । पृथग्जनहरूसँग पनि आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग धर्म उत्पन्न हुन्छ तर त्यसले क्लेशलाई अशेष रूपले प्रहाण गर्न सक्दैन । पृथग्जनहरूसँग एक चोटी उत्पन्न भएको मार्गाङ्ग धर्म पछि हराएर जान पनि सक्छ, नभएर जान पनि सक्छ, तर लोकोत्तर मार्गाङ्ग धर्म यस्तो होइन । यो एकचोटी उत्पन्न भयो भने निर्वाण प्राप्त नगरेसम्म भइरहन्छ ।

'आपत्ति' को अर्थ प्राप्ति (प्रथम प्राप्ति) हो । सकृदागामिमार्ग आदि मार्ग भन्दा श्रोतापत्तिमार्ग सबैभन्दा पहिला प्राप्त हुन्छ । आर्य अष्टाङ्गिक मार्गरूपी श्रोतको प्राप्ति नै श्रोतापत्तिमार्ग हो । श्रोतापत्तिमार्गमा सम्प्रयुक्त चित्त सोतापत्तिमग्न-चित्त हो ।

२) सकदागामि मग्ग चित्त ^{१८}	२) सकदागामि फल चित्त
३) अनागामि मग्ग चित्त ^{१९}	३) अनागामि फल चित्त
४) अरहत्त मग्ग चित्त ^{२०}	४) अरहत्त फल चित्त

५.२. लोकोत्तर चित्त विस्तारमा ४० वटा

सोतापत्ति मग्ग आदि आठवटा चित्तलाई विस्तारमा गिन्ति गर्ने बेला प्रत्येक चित्त प्रथम, द्वितीय आदि भेदबाट पाँच-पाँचवटा हुनजान्छ । ती यसप्रकार हुन् :-

१) विर्तक, विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको प्रथम ध्यान श्रोतापत्ति मार्ग चित्त,

२) विचार, प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको द्वितीय ध्यान श्रोतापत्ति मार्ग चित्त,

३) प्रीति, सुख र एकाग्रता सहितको तृतीय ध्यान श्रोतापत्ति मार्ग चित्त,

४) सुख र एकाग्रता सहितको चतुर्थ ध्यान श्रोतापत्ति मार्ग चित्त,

५) उपेक्षा र एकाग्रता सहितको पञ्चम ध्यान श्रोतापत्ति मार्ग चित्त,

यसरी नै सकदागामि मार्ग चित्त पनि पाँचवटा हुन्छन् । अनागामि मार्ग चित्त पनि पाँचवटा नै हुन्छन्, अर्हत् मार्ग चित्त पनि पाँचवटा नै हुन्छन् । यसरी मार्ग चित्त जम्मा २० वटा हुन्छन् । त्यस्तै फल चित्त पनि प्रथम, द्वितीय आदि ध्यान भेदले २० वटा नै हुन्छन् । यसरी लोकोत्तर चित्त विस्तारमा गिन्ति गर्ने बेला ४० वटा हुन्छन् । त्यस ४० लोकोत्तर चित्तमा प्रथम ध्यान चित्त ८ वटा, द्वितीय ध्यान ८ वटा, तृतीय, चतुर्थ र पञ्चम ध्यान चित्त पनि आठ-आठवटा नै भए ।

लौकिक र लोकोत्तर चित्त संक्षेपमा समाप्त ।

५.३. चित्त संक्षिप्तमा र विस्तारमा

चित्त संक्षिप्तमा लिंदा लौकिक चित्त ८१ वटा र लोकोत्तर चित्त ८ वटा जम्मा ८९ वटा हुन्छन् । फेरि विस्तारमा लिंदा लौकिक चित्त ८१ वटा र लोकोत्तर चित्त ४० वटा जम्मा १२१ वटा चित्त हुन्छन् । त्यसैले चित्त संक्षिप्तमा ८९ वटा र विस्तारमा १२१ वटा हुन्छन् ।

^{१८} सकदागामिमग्गचित्त- यस कामभूमिमा फेरि एकचोटी आउने हुँदा 'सकदागामी' भनेको हो ।

सकदागामीमार्गसँग सम्प्रयुक्त चित्तलाई सकदागामीमार्गचित्त भनिन्छ ।

^{१९} अनागामिमग्गचित्त- यस कामभूमिमा फेरि एकचोटी नआउने भएर (प्रतिसन्धि नहुने भएर) पुद्गललाई अनागामी भनिन्छ । अनागामीमार्गसँग सम्प्रयुक्त चित्तलाई अनागामीमार्गचित्त भनिन्छ ।

^{२०} अरहत्तमग्गचित्त- सम्पूर्ण क्लेशलाई निर्मूल गरिसकेको, काम, रूप र अरूप लोकमा फेरि एकचोटी प्रतिसन्धि नहुने पुद्गललाई अर्हत् भनिन्छ । अर्हत्मार्गसँग सम्प्रयुक्त चित्त अर्हत्मार्गचित्त हो ।

फलचित्त- श्रोतापत्ति, सकदागामि आदि मार्गचित्त एक पटक (एक चित्तक्षण) मात्र उत्पन्न हुन्छ । त्यसको पश्चात् फलचित्त उत्पन्न हुन्छ । अथवा सोतापत्तिमार्गचित्त एक पटक उत्पन्न हुने बित्तिकै सोतापत्ति फल चित्त उत्पन्न हुन्छ ; सकदागामिमार्गचित्त उत्पन्न हुने बित्तिकै सकदागामि फल चित्त उत्पन्न हुन्छ । एवं रूपले अनागामिफलचित्त र अरहत्तफलचित्त पनि अनागामिमार्ग, अर्हत्मार्गचित्त उत्पन्न हुने बित्तिकै उत्पन्न हुन्छ ।

चित्त काण्ड संक्षेपमा समाप्त ।

अभ्यास प्रश्न

१. कामावचर चित्त कति प्रकारका छन्, ती के के हुन् ?
२. रूपावचर चित्त १५ वटाको स्वरूप लेख्नुहोस् ।
३. ध्यान, ध्यान अङ्ग र ध्यान चित्त भनेका के के हुन् ?
४. अरूपावचर चित्त कतिवटा छन्, ती के के हुन् ?
५. महगगत चित्त भनेको के हो? कति प्रकारका छन् ?
६. लौकिक चित्त कतिवटा छन् ? छुट्याएर देखाउनुहोस् ।
७. लोकुत्तर चित्त संक्षिप्तमा र विस्तारमा कति छन् ?
८. लौकिक र लोकुत्तरको अर्थ के हो ?
९. लोकुत्तर चित्तमा प्रथम, द्वितीय आदि ध्यान चित्त कतिवटा छन् ?
१०. चित्त संक्षिप्तमा ८९ वटा र विस्तारमा १२९ वटा कसरी भयो ?

चिरं तिष्ठतु सद्धम्मो

३१ वटा भुवन

निराकार ब्रम्हलोक चार अरूप ब्रम्हलोक	नैवसञ्ज्ञानसञ्चायतन, आकिञ्चञ्चायतन, विञ्ज्ञानञ्चायतन, आकासानञ्चायतन	पञ्चम ध्यान
सुद्धावास ५ वटा साकार ब्रम्हलोक, सोढ रूप ब्रम्हलोक	अकनिष्ठ, सुदस्सी, सुदस्सा, अतप्पा, अविहा,	चतुर्थ ध्यान
	असञ्जसत्त, वेहप्फल	सातवटा भुवन
	सुभकिण्हा, अप्पमाणसुभा, परित्तसुभा,	तृतीय ध्यान
	आभस्सरा, अप्पमाणाभा, परित्ताभा,	द्वितीय ध्यान
	महाब्रम्हा, ब्रम्हपुरोहिता, ब्रम्हा पारिसज्जा,	प्रथम ध्यान
काम सुगति सातवटा काम लोक ११वटा	परनिम्मितवसवत्ति-निम्मानरति, तुसिता-यामा तावत्तिंस, चातुम्महाराजिका	६ वटा देवलोक
	मनुस्स	
	असुर, पेत्ता, तिरच्छान, निरय	चारवटा दुर्गति

भूमि भेद अनुसार चित्तको गणना

<u>भूमि</u>	<u>चित्त</u>
काम भूमि	५४
रूप भूमि	१५
अरूप भूमि	१२
लोकोत्तर भूमि	८
कूल	८९

वेदनाको भेद अनुसार चित्तको गणना

<u>वेदना</u>	<u>चित्त</u>
सुख वेदना	कामावचर - १ रूपावचर - १२ लोकोत्तर - ३२
जम्मा	-४५
दुःख वेदना	कामावचर - १
सोमनस्स वेदना	कामावचर - १८
दोमनस्स वेदना	कामावचर - २
उपेक्खा वेदना	कामावचर - ३२ रूपावचर - ३ अरूपावचर - १२ लोकोत्तर - ८
जम्मा	=५५
कूल	१२१

अकुशल जाति, कुशल जाति र अव्याकृतजाति भनेका तीन
प्रकारका

जाति भेद अनुसार चित्तको गणना

अकुशल – कामावचर = १२

कुशल	कामावचर	८	
	रूपावचर	५	
	अरूपावचर	४	
	लोकोत्तर	४	= २१

विपाक

	अकुशलविपाक	७	
अव्याकृत	अहेतुक कामावचर कुशल विपाक	८	
	सहेतुक कामावचर कुशल विपाक	८	
	रूपावचर विपाक	५	
	अरूपावचर विपाक	४	
	लोकोत्तर विपाक	४	= ३६

क्रिया

अहेतुक	३	
कामावचर	८	
रूपावचर	५	
अरूपावचर	४	= २०
	कूल	= ८९

अभिधर्म भाग २

(चैतसिक काण्ड)

लेखक

महेन्द्ररत्न शाक्य

अभिधर्म भाग २

चैतसिक काण्ड

१. परिचय

१.१. पृष्ठभूमि

भगवान् बुद्धले तीन प्रकारले धर्मदेशना गर्नुभएको छ जसलाई १) आणा देशना २) वोहार देशना र ३) परमत्थ देशना भनिन्छ । यो गर्नुपर्छ, यो गर्नु हुँदैन भन्ने रूपले आज्ञा अनुज्ञा अनुसार देशना गर्नुभएको विनयपिटक आणा देशना हो । व्यवहार कुशलताका लागि व्यवहारिक सत्य रूपले देशना गर्नुभएको सूत्रपिटक वोहार देशना हो । परमार्थ धर्म अवबोधको निम्ति परमार्थ सत्य रूपले बताउनु भएको अभिधर्म देशना अभिधर्मपिटक परमत्थ देशना हो । यी तीनवटा देशनामध्ये परमत्थ देशना अत्यन्त गम्भीर एवं विशेष प्रकारको देशना हो । आफ्नो मूल स्वभावबाट परिवर्तन नहुने, यथार्थ रूपमा भइरहेको, सत् (सत्य) रूपमा विद्यमान भइरहेको स्वभाव धर्म वा वास्तविक सत्य धर्मलाई परमार्थ भनिन्छ । चित्त, चैतसिक, रूप र निर्वाण यी चार परमार्थ धर्म हुन् ।

साधारण अर्थमा चित्त भनेको मन हो, चैतसिक भनेको मनोवृत्ति हो । परमार्थ अनुसार चित्त भनेको आरम्भणलाई ग्रहण गर्ने, थाहा पाउने स्वभाव हो । चित्तलाई विज्ञान वा विज्जाण भनिन्छ । चैतसिक भनेको चित्त सँगै उत्पन्न भएर, चित्त सँगै मिलेर काम गर्ने स्वभाव धर्म हो । चित्त सँगसँगै उत्पन्न भएर, चित्त सँगसँगै निरोध हुने, चित्तले ग्रहण गरेको आरम्भणलाई नै ग्रहण गर्ने, चित्तको जस्तै समान आधार भइरहेको धर्म चैतसिक हुन् । चित्तमा मिल्ने स्पर्श, वेदना आदि ५२ प्रकारका स्वभाव धर्मलाई चैतसिक भनिन्छ ।

१.२ चेतसिकको परिभाषा

चैतसिकलाई तल लेखिएको अनुसार पालिमा विग्रह गरि देखाइएको छ –

१. चेतसि भवं चेतसिकं : चित्तमा उत्पन्न हुने स्वभाव धर्मलाई चैतसिक भनिन्छ । यो प्रधान विग्रह वाक्य हो । तर चित्तमा उत्पत्ति हुने भन्दैमा चित्तमा चैतसिक स्थित भएको होइन, चित्त माथि चेतसिक बसेको होइन । चित्त आधार, अनि चैतसिक आधेय भनिएको होइन, बरू चित्तलाई निमित्त मात्र गरि उत्पन्न हुने भनिएको हो । अथवा चैतसिक उत्पन्न हुने मूल कारण चित्त हो, चित्त नभई चैतसिक उत्पन्न हुँदैन भन्ने अर्थ भयो ।

२. चेतसि भवं तदायत्तवृत्तितायाति चेतसिकं : चित्तायत्तवृत्तिको कारणले अथवा चित्तसँगै सम्बद्ध भएर उत्पन्न हुने कारणले चित्तमा हुने धर्मलाई चैतसिक भनिन्छ । चित्तसँग सम्बन्ध राखी उत्पन्न हुने स्वभाव भएकोले चैतसिक भनिन्छ । अर्थात् चित्त नभएमा सम्पूर्ण चैतसिक धर्महरू उत्पन्न नहुने भएकोले चित्तको आधार वा भरोसा लिई उत्पत्ति हुने र चित्तसँग सम्बन्ध राखी उत्पन्न हुने स्वभावलाई चैतसिक भनिएको हो । यो विग्रह टीकाकारले गरेको हो ।

३. चेतसि नियुक्तं वा चेतसिकं : चित्तमा मिल्ने भएकोले पनि चैतसिक भनिन्छ । चित्तमा उत्पत्ति हुने भएकोले मात्र चैतसिक भनिदैन, चित्तसँगै मिलेर काम गर्ने स्वभाव भएकोले पनि स्पर्श, आदि धर्मलाई चैतसिक भनिन्छ । यसरी चित्तमा उत्पत्ति हुने, चित्तसँगै सम्बन्ध राखी उत्पत्ति हुने र चित्तसँगै मिलेर काम गर्ने स्पर्श आदि ५२ वटा स्वभाव धर्मलाई चैतसिक भनिन्छ ।

१.३. चित्त र चेतसिक

१. यदि चित्तसँग सम्बद्ध भएको कारणले स्पर्श, वेदना, आदिलाई चैतसिक भनिन्छ भने चित्त पनि स्पर्श, वेदना आदि सर्वचित्त साधारण चैतसिकसँग सम्बद्ध नभइकन एकलै उत्पन्न हुन सक्दैन । यस्तो अवस्थामा चित्तलाई पनि फस्से भव फस्सिक, वेदनायं भवं वेदनिकं आदि विग्रह गरी फस्सिक (स्पर्शिक), वेदनिक (वेदानिक) भन्न मिल्दैन र ?

यद्यपि चित्त स्पर्श, वेदना आदि चैतसिक धर्मसँग सम्बद्ध भएर उत्पन्न हुन्छ, तैपनि चित्त नभइकन आरम्भण नै ग्रहण हुँदैन र चित्त प्रधान भएको कारणले यसलाई फस्सिक, वेदनिक भन्न सकिदैन ।

२. सर्वचित्त साधारण चैतसिकसँग सम्बद्ध नभइकन कुनै पनि चित्त उत्पन्न हुँदैन, यस्तो अवस्थामा चैतसिकलाई किन प्रधान नभनिएको ?

कुनैकुनै चैतसिक नभएता पनि चित्त उत्पन्न हुन सक्छ, तर चित्त नभइकन कुनै पनि चैतसिक उत्पन्न हुन सक्दैन । त्यसैले चैतसिक प्रधान होइन चित्त प्रधान हो । जस्तो कि कुनै राजा कतै सवारी हुँदा एकलै जाँदैनन्, राजाको पछि अङ्गरक्षकहरू, मन्त्रीहरू, भाइ-भारदारहरू, सैनिकहरू आदि धेरै जना आउँछन्, ती सबैमध्ये राजा नै प्रधान र मुख्य भएकोले 'राजाको सवारी भयो' भन्छन्, सेनाहरू आए भन्दैनन् । यहाँ चित्त भनेको राजा समान हो, त्यसरी नै चैतसिक राजाको पछि-पछि आउने रक्षकहरू समान हो । त्यसैले भगवान् बुद्धले भन्नुभएको छ, 'मनोपुब्बङ्गमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया' अर्थात् जुनसुकै अवस्थामा पनि मन नै पहिले अगाडि जाने हुन्छ, मन नै प्रधान हो, मनले नै व्याप्त छ ।

३. एकसय एकाइस प्रकारका चित्तले एउटै प्रकारले आरम्भण ग्रहण गर्दैनन् । शोभन चित्तले आरम्भण ग्रहण गर्दा अशोभन चित्त रहदैन । यसप्रकार कैयौं चित्त नभए पनि आरम्भण ग्रहण हुन्छ । यस्तो स्थितिमा चित्तलाई किन प्रधान भनिएको ?

जसरी फुसल लक्षणद्वारा स्पर्श एउटै नै हो, अनि अनुभवन लक्षण अनुसार सम्पूर्ण वेदना पनि एउटै नै हो, त्यसरी नै आरम्भण विज्ञान लक्षण अनुसार सम्पूर्ण चित्त एउटै हो । चित्तमा नाना प्रकारका चैतसिक मिलेकोले मात्र १२१ प्रकारले चित्त भेद हुन गएको हो । भगवान् बुद्धले आज्ञा गर्नुभएको छ, "पभस्सरमिदं भिक्खवे, चित्तं । तं च खो आगन्तुकेहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठं" अर्थात् भिक्षुहरू, चित्त भनेको स्वभाविक रूपमा शुद्ध हो । बाहिरका उपक्लेशद्वारा मात्र चित्त दूषित हुन्छ । यसप्रकार चित्तको एकत्व स्वभाव थाहा भएन भने मात्र माथिको प्रश्न उत्पन्न हुने हो ।

१.४. चैतसिकको चारवटा लक्षण

एकउत्पाद (एकुप्पाद), एकनिरोध, एकालम्बन र एकवत्थुक भनिने चारवटा लक्षणले युक्त भएको स्वभाव धर्मलाई चैतसिक भनिन्छ । कुनै स्वभाव धर्म चैतसिक हुन ती चारवटा लक्षण हुनैपर्छ । ती चारवटा लक्षणमध्ये एउटा, दुईवटा मात्र लक्षण भएन भने पनि त्यसलाई चैतसिक भनिदैन ।

एकउत्पाद

फस्स, वेदना, आदि ५२ प्रकारका सम्पूर्ण चैतसिक नै चित्त संगसँगै उत्पन्न हुन्छ, चित्त उत्पन्न नभईकन चैतसिक स्वतन्त्र रूपमा उत्पन्न हुन सक्दैन । चित्त र चैतसिक संगसँगै एकै पटकमा नै उत्पन्न हुन्छ, त्यसैले एकउत्पाद भनिएको हो । चित्त पहिले उत्पन्न हुने त्यसपछि चैतसिक उत्पन्न हुने यसरी हुने होइन । एउटै समयमा चित्त पनि चैतसिक पनि उत्पन्न हुन्छ भनिएको हो । तर एकउत्पादको अर्थ चित्त पनि, चैतसिक पनि मिलेर एकै भएर उत्पन्न हुन्छ भनिएको पनि होइन, चित्त र चैतसिकको आ-आफ्नै स्वतन्त्र उत्पाद त भई नै रहन्छ । चित्त अलग नै उत्पन्न हुन्छ, चैतसिक अलग नै उत्पन्न हुन्छ, परन्तु एउटै समयमा वा उही समयमा आरम्भणप्रत्यय आदि समान प्रत्ययद्वारा चित्त र चैतसिक धर्म एकसाथ उत्पन्न हुन्छ, एकसाथ नै निरोध पनि हुन्छ । त्यसैले यहाँ एक शब्दको अर्थ एकसाथ, समान (तुल्य) हो ।

एकनिरोध

एकउत्पाद अथवा चित्तसँगै (सह) उत्पन्न धर्मलाई चैतसिक भनिन्छ, यसमा फेरि एकनिरोध भन्ने लक्षण पनि हुनुपर्ने तात्पर्य के हो ?

केवल एकउत्पाद मात्र भन्दाखेरी चैतसिक धर्म मात्र होइन, कर्मज एवं चित्तज रूप धर्म पनि चित्त सँगै (सह) उत्पन्न हुन सक्छ । यस्तो परिस्थितिमा कर्मज र चित्तज रूपलाई पनि चैतसिक भन्नुपर्ने हुनसक्छ । तर कर्मज र चित्तज रूप एक निरोध वा चित्तको सँगसँगै नै निरोध हुँदैन, चित्तवीथिको सत्रौँ क्षणमा मात्र निरोध हुन्छ । त्यसैले चैतसिक भनेको चित्त सँगसँगै उत्पन्न हुने मात्र होइन, चित्त सँगसँगै नै निरोध हुने स्वभाव धर्म पनि हो ।

एकारम्भण

चित्त र चैतसिकको समान आरम्भण भएकोलाई एकारम्भण भनिन्छ । अर्थात्, चित्तले जुन आरम्भण गर्छ, चैतसिकले पनि त्यही नै आरम्भण गर्छ । चैतसिक धर्म चित्तसँगै एकउत्पाद र एकनिरोध मात्र भएर पुग्दैन, एकारम्भण पनि हुनुपर्छ, किनभने कायविञ्जति र चित्तविञ्जति भन्ने चित्तानुपरिवर्ती धर्म चित्तसँगै एकउत्पाद र एकनिरोध पनि हुनसक्छ तर त्यो एकारम्भण हुन सक्दैन । किनकि कायविञ्जति र वचिविञ्जति भनेको चित्तज रूप भएकोले अनारम्भण स्वभाव भएको धर्म हो । त्यसैले यसलाई चैतसिक भन्न मिल्दैन । यसप्रकार उपयुक्त सन्देह ती सम्पूर्ण दोषलाई निराकरण गर्नका निम्ति एकउत्पाद, एकनिरोध र एकारम्भण भन्ने लक्षण चैतसिकमा हुनुपर्दछ ।

एकवत्थुक

चित्त चैतसिक धर्म उत्पत्ति हुने आधार भइरहेकोलाई वत्थु वा वस्तु भनिन्छ । वत्थु ६ प्रकारका छन्, चक्खुवत्थु, सोतवत्थु, घानवत्थु, जिह्वावत्थु, कायवत्थु र हृदयवत्थु । चक्खु, सोत आदि पसादलाई नै वत्थु भनिएको हो । तीमध्ये चित्त जुन वत्थुको आधार लिई उत्पन्न हुन्छ, चैतसिक पनि त्यही वस्तुको आधार लिई उत्पन्न हुन्छ, जस्तै चित्त चक्खुवत्थुको आधार लिएर उत्पन्न हुन्छ भने चैतसिक पनि चक्खुवत्थुकै आधार लिएर उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले एकवत्थुक भनिएको हो । एकउत्पाद, एकनिरोध र एकारम्भण यी तीनवटा लक्षणले पूर्ण भएकोलाई नै चैतसिक भनिन्छ, यसमा केही संदेह छैन । त्यसो भएता पनि ती तीनवटा लक्षणले सम्पन्न भएको धर्म पञ्चवोकार भूमिमा^{६३} चित्तसँगै एकवत्थुक पनि हुन्छ । त्यसैले चैतसिक धर्म एकवत्थुक भन्ने लक्षणले पनि युक्त भइरहन्छ ।

१.५. चैतसिक परमार्थ

स्पर्श, आदि चैतसिकका जुन स्वभाव हुन्, त्यो कुनै बेला पनि विपरीत भई वेदनादि स्वभावमा परिवर्तन हुँदैन । स्पर्शले स्पर्शको नै, वेदनाले वेदनाको नै स्वभाव धारण गरिरहन्छ

^{६३} जुन भूमिमा पाँच वटा स्कन्ध हुन्छ, त्यस भूमिलाई पञ्चवोकार भूमि भनिन्छ, जस्तोकि काम भूमि एवं रूप भूमि । जुन भूमिमा चारवटा स्कन्ध हुन्छ, त्यसलाई चतुवोकार भूमि भनिन्छ, जस्तोकि अरूप भूमि । जुन भूमिमा एउटै मात्र स्कन्ध हुन्छ, त्यसलाई एकवोकार भूमि भनिन्छ, जस्तो कि असंज्ञी भूमि ।

। उत्पत्ति, स्थिति र भङ्ग भनेको तीनवटा क्षणमा पनि स्पर्श आदि चैतसिकको आ-आफ्नो स्वभाव परिवर्तन नहुने भएकोले चैतसिकलाई परमार्थ भनिएको हो ।

१.६. चैतसिक ५२ वटा

चैतसिक ५२ प्रकारका छन्, त्यसलाई अञ्जसमान राशि, अकुशल राशि र शोभन राशि भनि तीन भाग गरी छुट्याइएको छ, जस्तै

१. अन्यसमान चैतसिक १३ वटा
 २. अकुशल चैतसिक १४ वटा
 ३. शोभन चैतसिक २५ वटा
- कूल ५२ वटा

१.७. परमार्थ धर्मका लक्षणादि चारवटा

चित्त, चैतसिक आदि परमार्थ धर्म सत् रूपले विद्यमान भैरहेको हो, तर त्यसो भए पनि अति गम्भीर भएको कारणले सामान्य ज्ञानद्वारा बुझ्न गाह्रो छ । यथार्थ रूपमा परमार्थ धर्मको स्वरूप अवबोध हुन त्यसको लक्षण, रस, प्रत्युपस्थान एवं पदस्थानलाई थाहा पाउनुपर्ने हुन्छ ।

लक्षण (लक्षणं)

परमार्थ धर्मको स्वभावलाई थाहा पाउने सङ्केतलाई लक्षण भनिन्छ । लक्षण दुई प्रकारका छन् (१) सामान्य लक्षण^{२२} र (२) स्वभाव लक्षण । परमार्थ धर्मको सर्वसाधारण सङ्केतलाई सामान्य लक्षण भनिन्छ । आफू सँग मात्रै सम्बन्ध राख्ने स्वभाव सङ्केतलाई स्वभाव लक्षण भनिन्छ, अर्थात् सम्पूर्ण धर्म मात्रमा सम्बन्ध राख्ने सामान्य लक्षण हो, अनि केवल स्व (आफू) सँग सम्बन्ध राख्ने लक्षण स्वभाव लक्षण हो । उदाहरणका लागि रूपन लक्षण (परिवर्तन भएर जाने, विकृत भएर जाने) स्वभाव रूपधर्मको हो । सबै प्रकारको रूपधर्मको रूपन लक्षण हो । तसर्थ सम्पूर्ण रूप धर्ममा सम्बन्ध भएको कारणले रूपन भनेको रूप धर्मको सामान्य लक्षण हो । त्यसरी नै आरम्भण विज्ञानन भनेको केवल चित्तसित मात्र सम्बन्धित भएकोले आरम्भण विज्ञानन लक्षणलाई चित्तको स्वभाव लक्षण भनिन्छ ।

रस (रसो)

परमार्थ धर्मले गर्ने कामलाई रस भनिन्छ । रस पनि कृत्य रस र सम्पत्ति रस भनी दुई थरी छन् । परमार्थ धर्मले गर्ने मूल कामलाई कृत्य रस भनिन्छ । कारण सामग्रीको सम्पन्नताले (कारण, प्रत्यय समुदय भएर) उत्पन्न हुने कर्मलाई सम्पत्ति रस भनिन्छ ।

प्रत्युपस्थान (पच्चुपद्धानं)

परमार्थ धर्मको आकारलाई प्रत्युपस्थान भनिन्छ । बारम्बार ज्ञानले विचार गरिरहँदा साधकको ज्ञानमा प्राप्त हुने, देखिने गरी आउने अथवा 'यो धर्म यस्तो स्वभावको रहेछ' भनि साधकको ज्ञानमा देखिन आउने परमार्थ धर्मको स्वभाव वा आकारलाई प्रत्युपस्थान भनिन्छ ।

प्रत्युपस्थान पनि फलपच्चुपद्धान र उपद्धानाकार पच्चुपद्धान गरी दुई प्रकारका छन् । फलप्रत्युपस्थान भनेको कृत्य रसको कारणले उत्पन्न हुने फल हो, जस्तोकि कुनै काम गर्दा त्यसको कुनै फल प्राप्त हुन्छ । उपस्थानाकार प्रत्युपस्थान भनेको ज्ञानले विचार गर्दाको बखतमा देखिने गरी आउने आकार हो, जस्तोकि व्यक्तिलाई राम्ररी विचार गरी हेर्दा उसको स्वभावलाई राम्ररी चिनिन्छ ।

पदस्थान (पदद्धानं)

परमार्थ धर्म उत्पत्ति हुने मूल कारण अथवा सबैभन्दा नजिक परेको कारण (आसन्न कारण) लाई पदस्थान भनिन्छ । कारण दुई प्रकारका छन्: आसन्न कारण एवं दूर कारण । यहाँ आसन्न कारणलाई पदस्थान भनिन्छ ।

अभ्यास प्रश्न

- १) तीन प्रकारका देशना भनेको के-के हुन् ? त्यसमध्ये अभिधर्म कस्तो प्रकारको देशना हो ?
- २) चैतसिक भनेको के हो ? परिचय दिनुहोस् ।
- ३) चैतसिकलाई कति प्रकारले विग्रह गरी देखाइएको छ ? अर्थ स्पष्ट गरी देखाउनुहोस् ।
- ४) चित्तमा चैतसिक स्थित भइरहेको छ र ? किन ?
- ५) चित्त र चैतसिकको के कस्तो सम्बन्ध छ ?
- ६) चैतसिक अप्रधान, चित्त प्रधान हो भन्ने कुरा उदाहरण सहित स्पष्ट गरी देखाउनुहोस् ।
- ७) १२१ प्रकारका चित्त आरम्भण विज्ञान लक्षण अनुसार एउटै नै भए ५२ प्रकारका चैतसिक पनि एउटै नै हो र ? किन ?
- ८) चैतसिकका लक्षण कति वटा छन् ? त्यसमध्ये एउटा दुईवटा मात्र लक्षणले युक्त भएको धर्मलाई चैतसिक भन्न मिल्छ ? किन ?
- ९) चैतसिकलाई किन परमार्थ धर्म भनिएको हो ?
- १०) ५२ वटा प्रकारका चैतसिकलाई कति भागमा विभाजन गरिएको छ, छुट्याएर देखाउनुहोस् ।
- ११) परमार्थ धर्मका चारवटा लक्षणादि भनेको के-के हुन्, व्याख्या गर्नुहोस् ।

२. अन्यसमान चैतसिक

१. परिचय

“अञ्जेसं समाना अञ्जसमाना” जुन चैतसिक कुनै अर्को चैतसिकसँग समान हुन्छ, त्यसलाई अन्यसमान चैतसिक भनिन्छ । अकुशल चैतसिक अकुशल नै भइरहन्छ, कुशलसँग मिल्दैन । त्यसरी नै कुशल चैतसिकको स्वभाव पनि कुशल नै भइरहन्छ, अकुशलसँग मिल्न जाँदैन । तर अन्यसमान चैतसिक कुशल धर्मसँग सम्बद्ध हुँदा कुशल स्वभाव भइरहन्छ, अकुशल धर्मसँग सम्बद्ध हुँदा अकुशल स्वभाव नै हुन्छ । अन्य धर्मसँग मिल्दा अन्य स्वभाव नै हुने कारणले गर्दा स्पर्श, वेदना आदि चैतसिकलाई अन्यसमान चैतसिक भनिन्छ ।

अन्यसमान चैतसिक १३ प्रकारका छन् । तिनलाई दुई भाग गरी विभाजन गरिएको छ –

- १) सब्बचित्तसाधारण चैतसिक ७ वटा
- २) पक्किण्णक चैतसिक ६ वटा

२. सब्बचित्तसाधारण (सर्वचित्तसाधारण) चैतसिक

सम्पूर्ण प्रकारको चित्तमा मिल्न सक्ने अथवा १२१ प्रकारका चित्तमा मिलेको चैतसिकलाई सर्वचित्तसाधारण चैतसिक भनिन्छ । स्पर्श, वेदना, आदि सातवटा चैतसिकहरू सम्पूर्ण प्रकारको चित्तमा सदा सर्वदा सम्प्रयुक्त भइरहन्छ । स्पर्श आदि चैतसिक बिना कुनै पनि चित्त उत्पन्न हुन सक्दैन । समान रूपले धारण गर्नुलाई साधारण भनिन्छ । सम्पूर्ण प्रकारका चित्तलाई यी सातवटा चैतसिकले समान रूपले धारण गर्ने भएकोले सर्वचित्तसाधारण चैतसिक भनिएको हो । सर्वचित्तसाधारण चैतसिक सातवटा तल लेखिए अनुसार छन्–

१) फस्स (स्पर्श)

जुन धर्मले आरम्भणलाई स्पर्श गर्छ, त्यसलाई फस्स भनिन्छ अथवा जुन धर्मद्वारा चित्त चैतसिक धर्मले आरम्भणलाई स्पर्श गर्छ, त्यसलाई फस्स भनिन्छ । जसरी ताली बजाउँदा दुवै हात मिल्ने हो, त्यस्तै नै चित्त र आलम्बनको मिलनलाई फस्स भनिन्छ । तर फस्स चैतसिक दुईवटा रूप धर्ममा जुटे जस्तै सङ्घट्टन हुने जस्तै हुँदैन । परन्तु कुनै एउटा आरम्भणमा त्यसको स्वभावको संस्पर्शलाई नै फस्स भनिन्छ । अरूले अमिलो खाएको देख्दा आफूले नखाए पनि आरम्भणमा स्पर्शले सङ्घट्टन गर्ने भएकोले आफ्नो मुख रसिएर आउनु, रूखको माथि बसिरहेको मानिस देखेर तल बस्नेको खुट्टा थरथर काम्नु, आदि फस्सका उदाहरणहरू हुन् ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आरम्भणलाई स्पर्श गर्नु नै यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भण र चित्तलाई सम्बन्ध राखिदिने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यसको आकार हो इन्द्रिय, विषय एवं विज्ञानको सन्निपात भएर उत्पत्ति हुनु, अथवा चक्षुवस्तु, श्रोतवस्तु आदि इन्द्रिय, रूपालम्बन, शब्दालम्बन आदि विषय र चक्षुविज्ञान, श्रोतविज्ञान आदि विज्ञान यी तीनवटा मिल्यो भने (त्रिकसन्निपात भएमा) उत्पन्न हुने यो धर्म हो ।

पदस्थान : कारण सामग्री मिलेर रूपादि आरम्भणको अवभास भएमा फस्स उत्पन्न हुन्छ । त्यसैले अवभासित आरम्भण नै यसको आसन्नकारण हो । अथवा स्पर्श उत्पन्न हुनुको नजीकको कारण आरम्भण नै हो ।

२) वेदना

वेदनाको अर्थ अनुभव हो । सुख, दुख, असुखअदुःखका अनुभव नै वेदना हो । जुन धर्मले आरम्भणमा इष्टाकार (मनपर्ने), अनिष्टाकार (मननपर्ने) र मध्यस्थाकार (मध्यस्थ भएको), यसरी तीन आकार मध्ये एउटा न एउटा आकार भई नै रहन्छ । यसलाई नै आरम्भणको रस भनिन्छ । चित्तको आश्रय लिई आरम्भणको रस (स्वाद) अनुभव गर्ने चैतसिकलाई वेदना भनिन्छ ।

आरम्भणको रस र आरम्भण भनिने अभिन्न हुन् । आरम्भण नै त्यसको रस हो । यस्तो परिस्थितिमा स्पर्श, आदि धर्मले पनि आरम्भण ग्रहण गर्दा आरम्भणको रस अनुभव नगर्ला र ?

स्पर्श, आदि धर्मले आरम्भणको रसलाई केही कुनै भाग मात्र अनुभव गर्छ अथवा केही मात्रामा अनुभव गर्छ, तर वेदनाले सम्पूर्ण रूपले अनुभव गर्छ । जस्तैकि कुनै राजाको भान्छेले नाना प्रकारका व्यञ्जन बनाई राजालाई रोज भोजन दिन लान्छ । त्यसमा केही विष राखेर ल्याएको छ कि भन्ने शंका नबनाउन राजाको अगाडि बसी उसले सबै प्रकारको व्यञ्जन अलि-अलि खाएर देखाउँछ । त्यसपछि केही संदेह भएन भने राजाले भोजन गर्छन् । यो उपमा स्पर्श आदि चैतसिक अलि-अलि लिएर खाने मान्छे जस्तै हो, अनि वेदना चैतसिक सम्पूर्ण स्वाद लिई भोजन गर्ने राजा जस्तै हो । कारण त्यो अलिकति मात्र खाने मान्छेले भोजनको स्वाद राजाले जस्तै पूर्ण रूपले लिन सक्दैन ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अनुभूति यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भणको रसलाई अनुभव गर्ने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : चित्तको आधार लिई आरम्भणमा स्वाद लिने स्वभाव भएको यो धर्म हो ।

पदस्थान : कायप्रश्रब्धि एवं चित्तप्रश्रब्धि कुशल सौमनस्य वेदनाको आसन्न कारण हो ।

३) सञ्जा (संज्ञा)

आरम्भणलाई चिनिराख्ने, सम्झीराख्ने स्वभावलाई सञ्जा भनिन्छ अथवा जुन धर्मले आरम्भणलाई रातो, नीलो, सेतो, कालो, दृक्, दीर्घ, स्त्री, पुरुष इत्यादि रूपले चिन्ने मात्र काम गर्छ, त्यसलाई सञ्जा भनिन्छ ।

तीन प्रकारले चिन्न सकिन्छ

१. सञ्जाले चिन्ने

२. विज्ञानले चिन्ने

३. प्रज्ञाले चिन्ने

चाहे मिथ्या होस् चाहे सत्य, केवल नील पीतादि भेद चिन्ने थाहा पाउने मात्र संज्ञाको काम हो । संज्ञाद्वारा चिन्दा यो मिथ्या, यो सत्य भनी छुट्याउन सकिँदैन । दुवै आँखा नदेख्ने मानिसले हात्तीको खुट्टा छुँदा 'यो खम्बा हो' भन्छ, फेरि हात्तीको कान छुँदा 'यो नाङ्गलो हो' भन्छ । यसरी चिनेको संज्ञाद्वारा चिनेको हो । विज्ञानले आरम्भणलाई ग्रहण मात्र गर्दछ । यसरी आरम्भणलाई ग्रहण गर्नु विज्ञानद्वारा चिनेको हो । प्रज्ञाद्वारा चिन्दाखेरी मिथ्या नभई सत्य रूपले चिनिन्छ । प्रज्ञाले यो मिथ्या, यो सत्य भनी छुट्याउन सक्ने भएकोले संज्ञा र विज्ञानले चिन्ने भन्दा यसले विशेष रूपले चिन्दछ ।

एउटा उदाहरण छः एकजना बच्चा ले खेलिरहँदा सुन एक टुका भेटे । बच्चालाई सुन भनी थाहा थिएन । उसले आमाचाहिँलाई भन्यो । आमाले सुन चिन्यो, तर असल र कमसल केही थाहा थिएन । अनि सुवर्णकारकहाँ देखाउन लग्यो । सुवर्णकारलाई असल-कमसल आदि सबै प्रकारले यथार्थ रूपले राम्ररी थाहा छ । यस उपमामा बच्चा, आमा र सुवर्णकारले सुन चिनेको भनेको क्रमशः संज्ञा, विज्ञान र प्रज्ञाले थाहापाउने जस्तै हो ।

लक्षणादि चार

लक्षणः आरम्भणलाई चिन्नु यसको लक्षण हो ।

रसः पहिलेको संज्ञा (अभिज्ञान) द्वारा ती-ती वस्तुलाई पुनः चिन्ने (प्रत्यभिज्ञान गर्नु) यसको काम हो । यसप्रकार संज्ञाले पुनः पुनः चिन्दै जाँदा भविष्यमा संज्ञा भन् बलियो भएर आउँछ । यसरी नै चिन्दै जाँदा संज्ञाद्वारा कहिँ कतै मिथ्याभिनिवेश भयो भने वा गलत रूपमा चिनियो, नमिले रूपमा चिनियो भने भविष्यमा त्यो दृढ हुँदै जान्छ । यसरी संज्ञाद्वारा मिथ्याभिनिवेश भएकाहरूलाई सम्यक् बोध गराउन तथागतलाई समेत गाह्रो हुने कुरा बताइएको छ ।

प्रत्युपस्थानः यसको आकार हो ग्रहण भइसकेको आरम्भणको निमित्तलाई वा अवस्थालाई अभिनिवेश गर्ने (चिन्ने) स्वभाव ।

पदस्थानः जे जस्तो प्रकारले अगाडी आउने आरम्भण नै यसको आसन्न कारण हो ।

४) चेतना

जुन धर्मले आफू र सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा मिलाउन लान्छ त्यसलाई चेतना भनिन्छ । चेतना भनेको जागृतभैरहनु ननिदाइकन बिउँझीरहनु जस्तै होसमा हुनुलाई भनिन्छ । यसले नाम धर्मलाई कार्य क्षेत्रमा अगाडि लगी काम गर्न प्रबन्ध गरिदिन्छ, प्रेरणा दिन्छ, जागृत गरिदिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षणः चेतनात्व (जागृत रहने) यसको लक्षण हो ।

रसः आफू स्वयं उत्साहित भएर सम्प्रयुक्त धर्मलाई उत्साहित गरिदिने यसको काम हो । जस्तोकि प्रधान शिष्य हुनेले टाढैबाट आचार्य आएको देख्यो कि आफू पनि पढ्न शुरू गर्छ अरू विद्यार्थीहरूलाई पनि पढ्न प्रेरणा दिन्छ । उसले पढ्न शुरू गर्‍यो कि अरू

विद्यार्थीहरूले पनि पढ्न शुरू गर्छ । यसप्रकार नै चेतनाले पनि आफू स्वयं आरम्भणमा प्रवृत्त भएर काम गर्छ, अनि चित्त चैतसिक धर्मलाई पनि आरम्भणमा प्रवृत्त गराई काम गराउँछ । चेतनाले आफ्नो काम प्रारम्भ गर्‍यो कि सम्प्रयुक्त धर्मले पनि काम गर्न शुरू गर्छ ।

प्रत्युपस्थान: चेतना भनेको सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा नियोजित गर्ने वा युक्त गर्ने, नियुक्त गर्ने धर्म हो । यसप्रकार साधकको ज्ञानमा बोध हुन्छ ।

पदस्थान : पञ्चस्कन्धमा चेतना संस्कारस्कन्ध अन्तर्गत पर्दछ । रूपस्कन्धलाई छोडी बाँकी रहेका अन्य तीनवटा नामस्कन्ध (वेदनास्कन्ध, संज्ञास्कन्ध र विज्ञानस्कन्ध) यसको आसन्न कारण हो ।

चित्त चैतसिक धर्मलाई उत्साहित गरी काम गराउन चेतना प्रधान प्रबन्धक हो । कुशल, अकुशल काय, वची, मनोकर्म उत्पन्न हुनमा चेतना नै प्रधान कारण हो । त्यसैले भगवान् बुद्धले यस्तो आज्ञा गर्नुभयो, “चेतनाहं भिक्खवे ! कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा”, अर्थात् भिक्षुहरू मैले चेतनालाई नै कर्म भनिरहेको छु । मैले यस्तो गर्छु भनी विचार गरेर नै पुद्गलले कायद्वार, वचीद्वार, मनोद्वारले काम (कर्म) गर्छ । यो वचन अनुसार चेतना सहितको अथवा ‘म यस्तो गर्छु’ भनी होस्पूर्वक जानीजानी गरेको कर्मको मात्रै फल वा विपाक हुन्छ, अन्यथा चेतना नभएको कर्मको फल हुँदैन । लोकमा सम्पूर्ण सत्त्व प्राणीहरू चेतना भन्ने कर्म धातुबाट नै उत्पन्न भएर आइरहेका हुन् ।

५) एकगता (एकाग्रता)

जसको एउटै मात्र आरम्भण हुन्छ, त्यसलाई एकाग्र भनिन्छ । एकाग्रभावलाई नै एकाग्रता भनिन्छ । हावा नभएको ठाउँमा बालिएको दियो अलिकति पनि नचली प्रज्वलित भइरहने जस्तै एउटै आरम्भणमा चित्तलाई स्थिर गरिराख्ने स्वभावलाई एकगता भनिन्छ । तर चित्त एकाग्र हुन्छ भन्नाले चित्त आरम्भणमा अलिकति पनि नचलिकन चुप लागेर बसिरहन्छ भन्ने होइन, परन्तु एउटै आरम्भणमा चित्तको निरन्तर प्रवाह हो । एकाग्रतालाई समाधि पनि भनिन्छ । एकालम्बनता रूपी एकाग्रता नै समाधि हो । प्रत्येक चित्तमा एकाग्रता सम्प्रयुक्त भएकोले सम्पूर्ण प्रकारको चित्तमा पनि क्षणिक समाधि हुन्छ । क्षणिक मात्र भएपनि आरम्भणमा चित्त एकाग्र नभइकन आरम्भण ग्रहण हुँदैन । एकाग्रता चैतसिक बलियो भैसकेपछि मात्र समाधि बलियो भएर आउँछ ।

लक्षणादि चार

लक्षणः अविसार (अव्यग्रता, स्थिरता वा अविक्षिप्तता) यसको लक्षण हो । विचिकित्सा र औद्धित्यलाई विसार भनिन्छ । त्यसको विपरीत यसको लक्षण हो ।

रसः चित्त चैतसिक धर्मलाई आरम्भणमा एकत्रित वा एकाग्र गर्ने यसको काम हो । जसरी पिठोलाई पानीले डल्लो बनाउँछ (पिण्ड बनाउँछ), त्यसरी नै एकाग्रताले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा एकत्रित गर्दछ ।

प्रत्युपस्थानः यो शान्त (उपसम) स्वभाव भएको धर्म हो, यसप्रकार साधकको ज्ञानमा प्रकट हुन्छ ।

पदस्थान : सुखभाव यसको आसन्न कारण हो । सुखी पुरुषको समाधि बलवान हुन्छ ।

६) जीवितिन्द्रिय

जसले सहजात धर्मलाई बचाइराख्छ, जीवित गरीराख्छ, त्यसलाई 'जीवित' भनिन्छ । यो जीवितको सहजात धर्मलाई बचाइ राख्नमा आधिपत्य (अधिकार) भएकोले यसलाई इन्द्रिय भनिन्छ । जीवित र इन्द्रिय दुई शब्द मिलेर जीवितिन्द्रिय भयो । त्यसैले सम्प्रयुक्त धर्मलाई जीवित गर्नुमा वा अनुपालन गर्नमा आधिपत्य भएको चैतसिकलाई जीवितिन्द्रिय भनिन्छ । जीवितिन्द्रिय चैतसिक सम्पूर्ण धर्मको प्राण हो । उष्म (तातो) र विज्ञानका आधारमा रहिरहेको त्रैधातुक आयु नै जीवितिन्द्रिय हो । (त्रैधातुक आयु = आयु, उष्म र विज्ञान) जीवितिन्द्रियको कारणले हाम्रो शरीर मृत देह भन्दा भिन्न भइरहेको हो । जीवितिन्द्रिय दुई प्रकारका छन् – नाम जीवितिन्द्रिय र रूप जीवितिन्द्रिय ।

नाम जीवितिन्द्रियः यसले सहजात नाम धर्मलाई पालन गर्छ ।

रूप जीवितिन्द्रियः यसले सहोत्पन्न कर्मज र चित्तज रूपलाई पालन गर्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षणः सहोत्पन्न नाम एवं रूप धर्मलाई अनुपालन गर्ने यसको काम हो । पोखरीमा फकिरहेको कमलको फूललाई पानीले रक्षा गर्ने जस्तै जीवितिन्द्रियले सहजात धर्मलाई रक्षा गर्छ । जसरी धाइआमाले अरूले जन्माएका बच्चाहरूलाई पालन गर्छ, त्यसरी नै जीवितिन्द्रियले आरम्भण प्रत्यय, कर्म प्रत्यय आदि हेतु प्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएका नामरूप धर्मलाई अनुपालन गर्छ ।

रसः सहजात धर्मलाई उत्पत्ति भएदेखि भङ्ग नभएसम्म प्रवर्तन गरिराख्ने यसको काम हो । सहजात धर्मलाई उत्पत्ति र भङ्ग गर्नमा जीवितिन्द्रियको कुनै हात हुँदैन । यसले केवल पालन वा आरक्षा मात्र गर्दछ ।

प्रत्युपस्थानः सहजात धर्मलाई त्यसको उत्पत्ति देखि भङ्ग नभएसम्म अवस्थित गराइराख्ने (उपस्थित गराइराख्ने वा रक्षा गरिराख्ने) यो धर्म हो, यसरी साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थानः आफूले रक्षा गरिराखेको सहजात धर्म नै यसको आसन्न कारण हो ।

एउटा प्रश्न : सहजात नाम रूप धर्मलाई जीवितिन्द्रियले पालन गर्छ भने जीवितिन्द्रियलाई कसले पालन गर्छ ?

उत्तर : जसरी माझीले डुङ्गामा राखेर अरू व्यक्तिहरूलाई नदी पार लगदा आफू स्वयं पनि नदी पार हुन्छ, त्यसरी नै जीवितिन्द्रियले सहजात नाम धर्मलाई पनि आफूलाई पनि स्वयं आफैले पालन गर्दछ ।

७) मनसिकार

जुन धर्मले आरम्भणलाई चित्तमा ल्याइदिन्छ फेरि चित्त चैतसिकलाई आरम्भणको अगाडी लगीदिन्छ त्यसलाई मनसिकार भनिन्छ । जसरी सारथीले घोडालाई आफू जानुपर्ने ठाउँमा सोभ्याउँछ, (गन्तव्यमुख गर्छ) त्यस्तै नै मनसिकारले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणको अगाडी लान्छ अथवा आफूलाई मनपर्ने आरम्भण चित्तमा बारम्बार उत्पन्न गराइदिन्छ ।

त्रिविध मनसिकार –

मनसिकार तल लेखिएको अनुसार तीन प्रकारको हुन्छ –

१) वीथिप्रतिपादक मनसिकार: यसले वीथिचित्तको सन्ततिलाई आरम्भणमा उत्पन्न गरिदिन्छ ।

२) जवनप्रतिपादक मनसिकार: यसले जवनचित्त सन्ततिलाई आरम्भणमा उत्पन्न गरिदिन्छ । यो मनसिकार पनि दुई थरि छन्: (क) योनिसो मनसिकार (ठीक रूपले विचार गर्नु) र (ख) अयोनिसो मनसिकार (बेढंग, बेठीक रूपले विचार गर्नु) । यी जवनप्रतिपादक मनसिकारका कारणले कुशल अकुशल कर्म उत्पन्न हुन्छ ।

यहाँ वीथिप्रतिपादक मनसिकार र जवनप्रतिपादक मनसिकार भनेको क्रमशः पञ्चद्वारावर्जन चित्त र मनोद्वारावर्जन चित्त नै हो । त्यसैले यो दुवै मनसिकार चैतसिक होइन ।

३) आरम्भण प्रतिपादक मनसिकार : आरम्भणलाई चित्तमा उत्पन्न गरिदिने मनसिकारलाई आरम्भण प्रतिपादक मनसिकार भनिन्छ । यो नै मनसिकार चैतसिक हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणको अगाडि राखिदिने यसको लक्षण हो ।

रस : सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा जोडिदिने, मिलाइदिने यसको काम हो । मनसिकार चैतसिकको कारणले नै सम्प्रयुक्त धर्म निरालम्बन भएर (विना आरम्भण) बस्न नसकेको हो ।

प्रत्युपस्थान : सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणको अगाडि राखिदिने स्वभाव भएको यो धर्म हो– यसरी साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : आरम्भण नै यसको आसन्न कारण हो ।

सर्वचित्तसाधारण चैतसिक समाप्त ।

३. पकिण्णक (प्रकीर्णक) चैतसिक

यता उताको चित्तमा मिलेको चैतसिकलाई पकिण्णक चैतसिक भनिन्छ । प=यता उताको संग, किण्ण= मिसिएको, कको अर्थ छैन । सम्पूर्ण प्रकारको चित्तसंग समान रूपले नमिली उताको चित्तमा एकचोटी यताको चित्तमा एकचोटी मिल्न जाने चैतसिकलाई पकिण्णक भनिन्छ । पकिण्णक चैतसिक ६ प्रकारका छन् । यसको वर्णन तल लेखिएको अनुसार छ ।

१) वितक्क (वितर्क)

जुन धर्मले आरम्भणको विषयमा तर्क गर्छ, वितर्क गर्छ, त्यसलाई वितक्क भनिन्छ । आरम्भणमा अनेक तरहको कल्पना चिन्तना गर्ने स्वभावलाई वितक्क भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा आरोपित (प्रतिस्थित) गर्ने यसको लक्षण हो । जस्तै कुनै ग्रामीण पुरुष राजप्रसादको भित्र जाने इच्छा गरे भने कुनै राजवल्लभ (राजाका प्रिय

पात्र)को सहायता नलिई प्रवेश हुन सक्दैन । यस्तै रूपले सम्प्रयुक्त धर्मले वितर्कको आश्रय लिई आरम्भणमा आरोहण गर्छ । यो उपमामा सम्प्रयुक्त धर्म ग्रामीण पुरुष समान, वितर्क राजवल्लभ समान, अनि आरम्भण राजप्रसाद समान हो । वितर्क बलवान् भइरहेको पुरुषलाई राती राम्ररी निद्रा लाग्दैन, किनभने वितर्कद्वारा सम्प्रयुक्त धर्मलाई नयाँ-नयाँ आरम्भणमा आरोहित गराउने भएकोले उनको चित्तमा नाना प्रकारको विकल्प उत्पन्न भई रहन्छ । जसरी वितर्कले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा आरोहित गराउँछ, त्यसरी नै सम्प्रयुक्त धर्मले पनि वितर्कलाई आरम्भणमा आरोहित गर्छ ।

रस : आहन (प्रथम बार विमर्श गर्नु) एवं पर्याहन (पुनः पुनः विमर्श गर्नु) वा आरम्भणलाई पुनः पुनः मनन गर्ने यसको काम हो । पृथ्वी कसिण भावना गर्दा पृथ्वी, पृथ्वी भनी पहिले सम्झिन्छ, अनि त्यसपछि मात्र फेरि त्यही-त्यही पुनः सम्झेर पर्याहन गर्छ । यसै प्रकारले लौकिक आरम्भणमा कामगुणलाई पुनः पुनः सम्झिरहनु यसको कृत्य (काम) हो ।

प्रत्युपस्थान : आरम्भणमा पुनःको निमित्त चित्तलाई धारण गरिराख्ने स्वभाव भएको यो धर्म हो भनी साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ । आरम्भणमा चित्तलाई अभिमुख आकर्षण गर्नु यसको आकार हो ।

पदस्थान : यसको पदस्थान अट्टकथामा वर्णन गरिएको छैन । कसैले आरम्भण नै यसको पदस्थान भने, त कसैले यसको पदस्थान चित्त हो भनेको छ ।

अवितर्क धर्मद्वारा आरम्भण ग्रहण -

प्रश्न :- सम्प्रयुक्त धर्मले वितर्कको आधार लिई आरम्भणमा आरोहण गर्छ, भने वितर्कसँग नमिलेको द्विपञ्चविज्ञान एवं द्वितीय, तृतीय ध्यान आदि धर्म आरम्भणमा कसरी प्रवेश हुन्छ ?

उत्तर:- द्वितीय, तृतीय ध्यान धर्म आरम्भणमा उपचार भावनाको बलले प्रवेश हुन्छ । द्विपञ्चविज्ञान रूपालम्बन आदिमा चक्षुप्रसाद रूपमा सङ्घटन हुने इत्यादिको बलले आरम्भणमा प्रवेश हुन्छ । वस्तुतः चित्त स्वयं चित्तमा नित्य सम्प्रयुक्त हुने मनसिकार चैतसिकको सहायता लिई आरम्भणमा पुनः जान सक्छ ।

चेतना, मनसिकार र वितर्कमा भिन्नता

वितर्क भनेको सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा प्रक्षेपण गर्ने वाला जस्तै हो । चेतना भनेको सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा नियुक्त गर्ने तथा आफू पनि आरम्भण ग्रहण गर्ने खालको हो । मनसिकारले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणको अगाडी सोभ्याइदिन्छ । त्यसैले मनसिकार घोडालाई सोभो लाने, तालीम गराउने सारथी जस्तै हो । वितर्कले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा आरोपित गर्छ । वितर्कद्वारा आरूढ धर्मलाई चेतनाले आरम्भणमा संयोग गरिदिन्छ । मनसिकारले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भण तिर ऋजु गरी (सोभ्याई) दिन्छ ।

२) विचार

आरम्भणमा पुनः पुनः विचरण गर्ने स्वभावलाई विचार भनिन्छ । अर्थात् आरम्भणमा चित्तलाई विचरण गराउने स्वभाव धर्मलाई विचार भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आरम्भणलाई चारैतर्फबाट अनुमज्जन (परिमार्जन) गर्ने यसको लक्षण हो । वितर्कद्वारा आरूढ सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणबाट नहटाई आरम्भणको छेउछाउ यता-उता घुमिरहने वा चारैतिर चक्कर लगाउनुलाई अनुमज्जन भनिन्छ ।

रस : सहोत्पन्न सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा बारम्बार योग गरी (मिलाएर) दिनु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : ग्रहण गरिएको आरम्भणमा चित्त सन्ततिलाई विच्छेद नहुनका निम्ति प्रबन्ध गर्ने वा चित्त सन्ततिलाई गृहीत आरम्भणमा मात्र पारिराख्ने यो धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा उदय हुन्छ ।

पदस्थान : यसको आसन्न कारण चित्त हो ।

वितर्क र विचारमा अन्तर –

वितर्कले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा प्रतिष्ठित वा आरोपित गर्छ । विचारले त्यही आरम्भणलाई परिमार्जन गर्छ । वितर्कले थिनमिद्ध (आलस्य) लाई प्रहाण गर्छ । विचारले विचिकिच्छालाई प्रहाण गर्छ । वितर्कले स्थूल रूपबाट आरम्भण ग्रहण गर्छ । विचारले सूक्ष्म रूपबाट आरम्भण ग्रहण गर्छ । जस्तै घन्टी बजाउँदा पहिले निस्केको आवाज वितर्क समान हो, अनि पछि सम्म गुञ्जीरहने आवाज विचार समान हो ।

३) अधिमोक्ष (अधिमोक्ष)

आरम्भणमा प्रवेश भई त्यसलाई निश्चय गर्नुलाई अधिमोक्ष भनिन्छ । आरम्भणमा नअल्मलिएर चाहे मिथ्या होस, चाहे सत्य, त्यसमा दृढतापूर्वक निश्चिन्त हुने स्वभावलाई अधिमोक्ष भनिन्छ । यसको कारणले नै पाणातिपात आदि अकुशल कर्म, फेरी पाणातिपाता विरति, आदि सुचरित कर्म भएको हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : दृढ निश्चय गर्नु वा निश्चयमा पुग्नु यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भणमा सन्देह नभई निश्चित गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो विनिश्चय गर्ने धर्म हो :- यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : निश्चित गर्ने धर्म नै यसको आसन्न कारण हो, अर्थात् गोचरभूत निर्णीत धर्म यसको समीप कारण हो ।

४) वीरिय (वीर्य)

वीरताको भावलाई नै वीर्य भनिन्छ । वीर्यको अर्थ उत्साह, पराक्रम, उद्योग हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : कुशल कार्यमा उत्साह वा उद्योग यसको लक्षण हो । दुःख भएको अवस्थामा सहन सक्नुलाई नै उत्साह भनिन्छ ।

रस : सम्प्रयुक्त धर्मलाई उपस्तम्भ भइदिने, सहारा दिने, उत्साहित गर्ने यसको काम हो । भक्तिकन लागेको घरलाई काठको खम्बाले सहारा दिन्छ । त्यसरी नै वीर्यरूपी खम्बाले सहारा दिएको सम्प्रयुक्त धर्म कुशलकर्मबाट च्युत हुँदैन ।

प्रत्युपस्थान : यो कुशल कर्ममा उत्साहित भएर निसंकोच भावले प्रकट हुने धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा उदय भएर आउँछ ।

पदस्थान : संवेग उत्पन्न हुने यसको आसन्न कारण हो । जाति, जरा, व्याधि, मरण, अपायगति, आदि विचार गर्दा भय उत्पन्न हुने, उद्विग्न भाव उत्पन्न हुने अथवा विरक्त हुनेलाई संवेग भनिन्छ ।

५) पीति (प्रीति)

जसले काय एवं चित्तलाई तृप्त गर्छ, वृद्धि गर्छ, प्रसन्न गर्छ, प्रमुदित र प्रफुल्ल गर्छ त्यसलाई पीति भनिन्छ । यो आरम्भणमा अनुरक्त हुने स्वभाव धर्म हो । यसले व्यापाद भन्ने नीवरणलाई प्रहाण गर्छ । पीति उत्पन्न हुनासाथ चित्तधातु फकिएर आएको फूल जस्तै प्रफुल्ल हुन्छ । यो प्रफुल्ल चित्तले उत्पन्न भएको प्रणीत चित्तज रूप सम्पूर्ण शरीरमा व्याप्त हुँदा सम्पूर्ण शरीर तृप्त हुन्छ । जसरी मरूभूमिमा गईरहेको तिर्खाएको धेरै थाकेको व्यक्तिले बाटोमा भेटेका कुनै एकजनासँग उता पानी छ त भनी सोध्दा त्यहाँ ठूलो पोखरी छ भन्ने खबर थाहा पाएपछि उ एकदमै रमाउँछ । त्यस्तै फेरी दुई चार पाइला उता गइसकेपछि कुनै एकजनाले पानी ल्याइरहेको देखी त्यहाँ साँच्चै पोखरी रहेछ भनी मन अत्यन्त प्रसन्न हुन्छ । यस्तै प्रकारले कैयौँ साधकको आरम्भणमा पीति उत्पन्न हुँदा उसको चित्तमा तृप्ति, प्रसन्नता एवं स्फूर्तिको अनुभव हुन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आरम्भणमा अनुरक्त हुने वा आरम्भणलाई राम्ररी प्रेम गर्नु यसको लक्षण हो ।

रस : काय र चित्तलाई तृप्ति वा वृद्धि गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो चित्तलाई गद्गद् वा प्रफुल्ल गर्ने धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा उदय हुन्छ ।

पदस्थान : यसको आसन्न कारण चित्त हो ।

पाँच प्रकारका प्रीति

- १) क्षुद्रिका प्रीति : शरीरमा पुलकरोमाञ्च (लोम हर्ष) मात्र हुने प्रीति ।
- २) क्षणिका प्रीति : क्षण क्षणमा बिजुली चम्कने जस्तै उत्पन्न हुने प्रीति ।
- ३) अवकान्तिका प्रीति : समुद्रको किनारमा आउने छाल (तरङ्ग) समान शरीरमा फैलिएर समाप्त हुने प्रीति ।
- ४) उद्वेगा प्रीति : यो बलवान् भएको प्रीति हो । यसको बलले शरीरलाई माथि उचालेको जस्तै अनुभव हुन्छ ।
- ५) स्फरणा प्रीति : यो प्रीति सबैभन्दा बलवान् हो । यसले सारा शरीरमा प्रशन्नता र स्फूर्तिले व्याप्त भएको जस्तै अनुभव हुन्छ ।

६) छन्द

छन्द भनेको इच्छा, कामना हो । आरम्भण गर्ने इच्छा अभिलाषालाई छन्द भनिन्छ । छन्द दुई प्रकारका छन्:

१. कामच्छन्द : पञ्चकाम गुणमा आरम्भण गर्ने इच्छालाई कामच्छन्द भनिन्छ । यसलाई तृष्णा वा लोभ भन्दछ । त्यसैले यो अकुशल चैतसिक हो, छन्द चैतसिक होइन ।

२. कर्तृकामताच्छन्द : आरम्भण गर्ने इच्छा मात्र कर्तृकामताच्छन्द हो । यो इच्छा लोभद्वारा आरम्भणमा आसक्ति भाव भएको इच्छा होइन । यो नै छन्द चैतसिक हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आरम्भण गर्ने इच्छा नै यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भणको अन्वेषण वा गवेषण गर्नु यसको काम हो । अथवा लोभले युक्त भएको काम गुण आरम्भणलाई छोडी धर्म, प्रज्ञा एवं निर्वाण आदिको गवेषण गर्नु कर्तृकामताच्छन्दको काम हो । लोभनीय काम धर्मको इच्छा गर्नु कि त्यो इच्छामा लोभको प्रधानता भएको कारणले छन्द चैतसिक लोभ चैतसिकको अनुगामी हुन जान्छ । तर दान आदि दिनको निमित्त तृष्णा रहित भएर धन सम्पत्ति संग्रहगर्ने इच्छालाई लोभ भनिदैन, छन्द नै भनिन्छ ।

प्रत्युपस्थान : यो आरम्भणको इच्छा र अन्वेषण गर्ने धर्म हो, यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : आरम्भण नै यसको आसन्न कारण हो ।

अन्यसमान राशि समाप्त ।

अभ्यास प्रश्न

- १) कस्तो प्रकारको चैतसिकलाई अन्यसमान चैतसिक भनिन्छ ?
- २) सर्वचित्तसाधारणको अर्थ के हो ?
- ३) स्पर्श र वेदनामा के फरक छ ?
- ४) सञ्जा भनेको के हो ? यसलाई कति प्रकारले चिन्न सकिन्छ ? उदाहरण सहित लेख्नुहोस् ।
- ५) कस्तो प्रकारको धर्मलाई चेतना भनिन्छ ? चेतना नै कर्म हो, किन ?
- ६) के एकाग्रता र समाधि एउटै हो ? यसको लक्षणादि लेख्नुहोस् ।
- ७) जीवितन्द्रिय भनेको कस्तो प्रकारको चैतसिक हो र यसको काम के हो ?
- ८) मनसिकार कति प्रकारको छ ? यसको लक्षणादि लेख्नुहोस् ।
- ९) पकिण्णक भनेको कस्तो प्रकारको चैतसिक हो ?
- १०) वितक्क भनेको के हो ? अवितक्क धर्मद्वारा कसरी आरम्भण ग्रहण हुन्छ ?
- ११) चेतना, मनसिकार र वितक्कमा के भेद छ ?
- १२) विचार भनेको कस्तो प्रकारको चैतसिक हो ? वितक्क र विचारमा के अन्तर छ ?
- १३) अधिमोक्ख र वीरियको लक्षणादि चारवटा लेख्नुहोस् ।
- १४) पीति चैतसिक कस्तो प्रकारकोलाई भनिन्छ ? पीति कति प्रकारको छ ?

१५) छन्द भनेको के हो ? त्यसको लक्षणादि लेख्नुहोस् ।

३. अकुशल चैतसिक

कुशल नभएको, दोष सहितको, नराम्रो चैतसिकलाई अकुशल चैतसिक भनिन्छ ।
अकुशल चैतसिक पन्ध्र प्रकारका छन् । यसको वर्णन तल लेखिएको अनुसार छन् ।

१) मोह

मोहको अर्थ अविद्या, अदर्शन, मूढता, अज्ञान, थाहा नभएको, नबुझिएको हो । जुन धर्म आरम्भणमा स्वयं मुग्ध हुन्छ, त्यसलाई मोह भनिन्छ । अज्ञान भनेको ज्ञानको विपरीत हो, तर अर्थ अभिप्राय नबुझेको संदेह हुनुलाई मोह भनिदैन । आरम्भणको सत्य स्वभावलाई नबुझ्नु नै मोह हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अज्ञान नै यसको लक्षण हो । ज्ञान (प्रज्ञा)द्वारा जसरी आरम्भणको स्वभाव यथार्थ रूपले जानिनिन्छ, त्यसको ठीक उल्टो मोहद्वारा आरम्भणको स्वभावलाई अयथार्थ रूपले जानिनिन्छ ।

रस : आरम्भणको यथार्थ स्वभावलाई छोपिदिने (आवरण गर्ने) अथवा आरम्भणको यथार्थ स्वभावलाई बुझ्नमा असमर्थ हुनु यसको काम हो । यहाँ आरम्भणको यथार्थ स्वभाव भनिएको तात्पर्य दुश्चरित्र पाप धर्मको दुष्ट स्वभाव, सुचरित्र कुशल धर्मको राम्रो स्वभाव, दुःख सत्य आदिको स्वभाव, प्रतित्यसमुत्पाद आदिको स्वभावलाई नै यथार्थ स्वभाव भनिन्छ । उपर्युक्त स्वभावलाई जान्न नदिनका निम्ति रोकिदिने, छोपिदिने, आवरण गर्ने काम मोह चैतसिकले गर्ने भएकोले दुश्चरित्र धर्मको स्वभावलाई बुझ्ने विद्वान् पुरुष पनि मोहले युक्त भयो भने पाप कर्म गर्न पछि पर्दैन ।

प्रत्युपस्थान : यो प्रज्ञाचक्षुलाई अन्धकार गरिदिने धर्म हो: यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : अयोनिसोमनसिकार यसको आसन्न कारण हो ।

२) अहिरिक

काय दुश्चरित्र, वची दुश्चरित्र आदि पाप कर्म गर्नमा लज्जा, शरम नहुनुलाई अहिरिक भनिन्छ । जसरी सुगुरले फोहोर देखेर घृणा गर्दैन, त्यसरी नै अहिरिक चैतसिक पाप कर्म देखेर घृणा गर्दैन । यो अहिरिक चैतसिक हिरी चैतसिकको विपक्षी वा विरोधी स्वभावको धर्म हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अकुशल पाप कर्म गर्न लज्जा नहुने, निर्लज्जी हुनु यसको लक्षण हो ।

रस : निर्लज्जी भएर पाप गर्ने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : पाप कर्ममा निसंकोच हुने यो धर्म हो - यसरी साधकको ज्ञानमा भेटिन्छ ।

पदस्थान : आफूलाई आफैले अनादर गर्ने वा आत्मगौरव नहुनु यसको आसन्न कारण हो । “पाप कर्म भनेको मूर्खहरूले मात्र गर्ने हो, म जस्तो सत्पुरुषले पाप गर्नु हुँदैन” भन्ने भाव मनमा अलिकति पनि नआउने भनेको हो ।

३) अनोत्तप

अकुशल पाप कर्म गर्नमा भय, त्रास नलिने स्वभावलाई अनोत्तप वा अनत्रपा भनिन्छ । ओत्तप चैतसिकको विरोधी स्वभावको यो धर्म हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : दुश्चरित्र कर्ममा त्रास रहित हुनु, निर्भयी हुनु यसको लक्षण हो ।

रस : भय रहित भावले पाप कर्म गर्ने यसको काम हो । जसरी उड्ने पुतली केही भय नलिई बलेको बत्तीमा जान्छ, त्यसरी नै निर्भिक रूपले पाप कर्म गर्ने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : पाप कर्ममा निसंकोच हुने यो धर्म हो – यसरी साधकको ज्ञानमा भेटिन्छ ।

पदस्थान : अरूलाई गौरव नराख्ने यसको समिप कारण हो । अर्थात् “मैले अकुशल गरें भने अरूले मलाई के भन्ला” भन्ने कुरामा चासो नलिने भनेको हो ।

५) उद्धच्च (औद्धत्य)

चित्त चैतसिक धर्मलाई आरम्भणमा अस्थिर गरिदिने स्वभावलाई उद्धच्च वा औद्धत्य भनिन्छ । उद्धच्चको अर्थ हो:- चञ्चल स्वभाव, अशान्त, अस्थिर स्वभाव ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अशान्ति (अउपशम) यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भणमा सम्प्रयुक्त धर्मलाई अस्थिर गरिदिने यसको काम हो । जसरी हावा चल्दा ध्वजा पताकादि स्थिर नभएर फरर चल्छ, फेरि खरानी (विभूति) आकाशमा फाल्दा यता-उता गरी उड्छ, त्यसरी नै उद्धच्च सम्प्रयुक्त चित्त पनि आरम्भणमा स्थिर नभई अस्थिर, भ्रान्त, कम्पित हुन्छ । चित्तले एउटै मात्र आरम्भणलाई दृढता पूर्वक ग्रहण गर्न सक्दैन । एकाग्रता चैतसिक पनि उद्धच्च सम्प्रयुक्त हुने बेला आरम्भणलाई ग्रहण मात्र गर्छ, त्यसमा स्थिर हुन सक्दैन ।

प्रत्युपस्थान : प्रकम्पित हुने स्वभाव यसको आकार हो ।

पदस्थान : अयोनिमनसिकार यसको आसन्न कारण हो ।

सर्व अकुशल साधारण चैतसिक

मोह, अहिरिक, अनोत्तप र उद्धच्च यी चार चैतसिक सबै प्रकारका अकुशल चित्तमा पनि मिल्ने भएकोले यसलाई सर्व अकुशल साधारण चैतसिक भनिन्छ । त्यसैले चार चैतसिकको वर्णन सबैभन्दा पहिला भएको हो ।

५) लोभ

आरम्भणमा आसक्त हुने, लिप्त हुने वा टाँसिने स्वभावलाई लोभ भनिन्छ । अर्थात् जुन धर्म आरम्भणको प्रति आसक्त हुन्छ अथवा जसको कारणले सम्प्रयुक्त धर्म आरम्भणमा

आसक्त हुन्छ, त्यसलाई लोभ भनिन्छ । लोभलाई तृष्णा, अभिज्ञा, काम र राग पनि भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आरम्भणलाई ग्रहण गर्ने यसको लक्षण हो । तर यसले आरम्भणलाई ग्रहण मात्र गर्ने होइन, छोड्दै नछोडी कसेर समात्ने गर्छ । यसमा एउटा उदाहरण यसरी दिइएको छ

—

लाहा (थाकुरा) बोटमा टाँसिने बाँदर

जंगलमा त्यस्तो प्रकारको लाहाको (थाकुरा) बोट छ जसमा लाहा बाहिर निस्केको बेला हेर्दा मन नै लोभिने राम्रो हुन्छ, एकदमै मीठो केही प्रकारको खानेकुरा जस्तै देखिन्छ । तर त्यसमा त्यस्तो शक्ति हुन्छ कि त्यसलाई हातले छोयो कि हात नै निकाल्न नहुने गरी टाँसिने हुन्छ । त्यस्तो लाहा (थाकुरा) देखेर जंगली बाँदरले केही खानेकुरा होला भनेर हातले लिएर खान खोज्छ, तर हात निकाल्न नहुने हुन्छ । अनि फेरि अर्को हातले निकाल्न खोज्छ, तर त्यो हात पनि टाँसिन्छ । खुट्टाले थिच्दा खुट्टा पनि टाँसिन्छ । टाउकोले थिचेर निस्कन खोज्छ टाउको पनि निकाल्न नहुने हुन्छ । यता बाँदरको शरीर एउटा लाहाको बोटमा टाँसिएको जस्तै लोभले सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा टाँसि दिन्छ ।

रस : आरम्भणमा आसक्त हुने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यसको आकार हो त्याग गर्नुपर्ने धर्मलाई त्याग नगर्ने ।

पदस्थान : आरम्भणलाई लिप्त भावले आस्वादपूर्ण भावले हेर्ने यसको आसन्न कारण हो ।

अशुभलाई

शुभ भनेर देख्यो कि लोभ उत्पन्न हुन्छ ।

छन्द र लोभमा अन्तर

चित्तको आरम्भण ग्रहण गर्ने कामना, इच्छा मात्र छन्द हो, यसमा आशक्तिभाव हुँदैन । तर आरम्भणमा लालसा लिप्तता वा आसक्ति राखी आरम्भण ग्रहण गर्ने इच्छालाई लोभ भनिन्छ ।

६) दिर्घ (दृष्टि)

दृष्टिको अर्थ हेर्नु हो । दृष्टि दुई प्रकारको हुन्छ : मिथ्यादृष्टि र सम्यक्दृष्टि । सम्यक्दृष्टि भनेको ठीक रूपले, यथार्थ रूपले, उचित रूपले देखनुलाई भनिन्छ । यथार्थ रूपले प्रज्ञाले मात्र देख्ने भएकोले सम्यक्दृष्टि प्रज्ञेन्द्रिय चैतसिक अन्तर्गत हो । मिथ्यादृष्टि भनेको सम्यक्दृष्टिको ठीक विपरीत हो । यहाँ दृष्टि वा दिट्टि चैतसिक भनेर मिथ्यादृष्टिलाई लिइराखेको हो । जुन धर्मले आरम्भणलाई मिथ्या रूपले देख्छ अथवा जुन धर्मद्वारा सम्प्रयुक्त धर्मले आरम्भणलाई मिथ्या रूपले देख्छ (उल्टो रूपमा) ग्रहण गर्छ, त्यसलाई दिट्टि भनिन्छ । अथवा दिट्टि भनेको सत्य धर्मलाई उल्टो तवरले देखी लिने दृष्टि भ्रम हुनुलाई भनिएको हो ।

अनित्य, दुःख, अनात्मलाई नित्य, सुःख, आत्मा भनि ग्रहण गर्ने, कर्म र कर्मफलमा विश्वास नगर्नु यसको उदाहरण हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : मिथ्या अभिनिवेश (अयोनिमोमनसिकार) यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भणलाई उल्टो रूपले देख्नु वा विपरीत रूपले धारण गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : मिथ्याअभिनिवेश नै यसको आकार हो ।

पदस्थान : आठजना आर्य पुद्गलहरूलाई हेर्ने मन नहुने इच्छा (अरियानं अदस्सनकामता) यसको आसन्न कारण हो ।

७) मान

मान भनेको म, म भन्ने अहं भाव हो । जुन धर्मद्वारा पुद्गलले अहंकार गर्छ अथवा अरुभन्दा म ठूलो छु, म समान अरु कोही छैन भनी अभिमान गर्छ, त्यसलाई मान भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आफूलाई आफैले श्रेष्ठ, उत्तम एवं सर्वोपरि सम्झेर चित्त उन्मुक्त हुनु वा चित्त मात्तिनु यसको लक्षण हो ।

रस : आफूलाई आफैले अनुग्रह गर्नु, उन्मत्त गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो आफूले आफैलाई श्रेष्ठ सम्झने स्वभाव धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : दृष्टि चैतसिक सम्प्रयुक्त नभएको लोभ यसको आसन्न कारण हो । दृष्टि र मानको स्वभाव उस्तै भएकोले दृष्टि र मान एकैपटकमा उत्पन्न हुँदैनन् । त्यसैले लोभमूल चित्त आठवटा मध्ये दिट्ठिगत सम्प्रयुक्त चारवटामा दिट्ठि चैतसिक मिल्दछ, अनि दिट्ठिगत विषययुक्त चारवटामा मान चैतसिक मिल्दछ ।

यो मान चैतसिकलाई निम्न प्रकारले भेद गरिएको छ :

सोह प्रकारका मान

१) मान :	घमण्ड गर्नु, अहंकारी हुनु,
२) अतिमान :	अति अहंकार गर्नु
३) मानातिमान :	अहंकारले अहंकार हुनु,
४) जातिमान :	जाति कुलको विषयमा अभिमान गर्नु,
५) गोत्रमान :	गोत्रको विषयमा अभिमान गर्नु,
६) आरोग्यमान :	निरोगीताको अभिमान गर्नु,
७) योव्वनमान :	युवावस्थाको विषयमा अभिमान हुनु,
८) जीवितमान :	दीर्घायुतामा अहंकार हुनु,

- ९) लाभमान : लाभको विषयमा अहंकार हुनु,
 १०) सक्कारमान : सम्मान, सत्कारको विषयमा अहंकार हुनु,
 ११) गरुगारवमान : अरू पूजनीयहरूको आश्रय लिई अभिमान गर्नु,
 १२) पुरस्कारमान : पूर्वगामितालाई आश्रय लिई अहंकार गर्नु,
 १३) परिवारमान : परिवार पूर्णतामा अहंकार हुनु,
 १४) भोगमान : धन, सम्पत्तिपूर्णताको अहंकार हुनु,
 १५) वर्णमान : रूप, सुन्दरताको अभिमान हुनु,
 १६) श्रुतमान : बहुश्रुतको विषयमा अहंकार हुनु

यी बाहेक विद्यामान, प्रज्ञा, भाग्य, यश, कीर्ति, शील, ध्यानमान इत्यादि रूपले अनेक प्रकारका मान छन् । तर संक्षिप्त रूपमा लियो भने निम्न तीन प्रकारका मान उल्लेखनीय हुन्छ :

१. **सेय्यमान** : धन, गुण, प्रज्ञा, विद्या, सम्पत्ति, यशकीर्ति, रूपादि गुणमा म समान अरू छैनन्, म नै सर्वश्रेष्ठ हो भनी अभिमान गर्नु ।
२. **सदिसमान** : उक्त प्रज्ञा, गुण आदि विषयमा म पनि उ जस्तै जान्ने हुँ, सम्पन्न छु, भनी आफू र अरू समान देख्नु । अरूको तुलनामा आफूलाई पनि त्यति नै जान्ने सम्झी घमण्ड गर्नुलाई सदिसमान भनिन्छ ।
३. **हीनमान** : धन, गुण आदि आफूसँग केही नभएपनि अरूसँग भएको शीलगुण आदिलाई स्वीकार नगरी जाने पनि उनीहरूले नै जानोस्, भए पनि उनीहरूसँगै नै होस्, मलाई के को मतलब ? भनी अभिमान गरी रहनुलाई हीनमान भनिन्छ ।

यसप्रकार विभिन्न प्रकारको सुक्ष्माति सुक्ष्म मानलाई निशेष रूपले अर्हत् मार्गबाट मात्र हटाउने रहेछ ।

८) दोष (द्वेष)

दोष भनेको क्रोध वा रिस उठ्नुलाई भनिन्छ । दोषलाई द्वेष, पतिघ (प्रतिघ) र व्यापाद पनि भनिन्छ । जसले काय र चित्त चैतसिकलाई दूषित गर्छ, विकृत गर्छ, नष्ट गर्छ, त्यसलाई द्वेष भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : प्रचण्ड स्वभाव यसको लक्षण हो । जस्तै कालो सर्पलाई कुनै प्रकारको आघात गयो कि उसले आफ्नो प्रचण्ड स्वभाव निकाल्छ, त्यस्तै चित्त चैतसिक धर्म पनि कुनै अनिष्ट आरम्भणमा पर्न जाँदा त्यसको प्रचण्ड स्वभाव प्रकट हुन्छ ।

रस : आफ्नो आश्रय भइरहेका काय एवं चित्तलाई दाह गर्नु यसको काम हो । जसरी आगोले आफ्नो आधार भइरहेको दाउरा गोललाई भष्म गरिदिन्छ, त्यसरी नै द्वेषले सम्प्रयुक्त नामरूप धर्मलाई जलाइ दिन्छ । द्वेष उत्पन्न भयो कि पहिले सम्प्रयुक्त चित्त चैतसिक धर्म दहन हुन्छ, जलेर आउँछ । सम्प्रयुक्त धर्म जलेर आयो कि त्यसको कारणले उत्पन्न भइरहेको चित्तजरूप पनि विकृत भएर दाह भएर आउँछ, अनि फेरि त्यसको कारणले कर्मज

ऋतुजरूप पनि चूप लागेर बस्न नसकी दाह भएर आउँछ, तात्तिएर आउँछ । त्यसैले द्वेष उत्पन्न हुँदा सम्पूर्ण शरीर रक्तवर्ण भएर रातो भएर बलिरहन्छ । यदि द्वेषको वेग अति तीव्र एवं बलवान् भयो भने जीवन सन्ततिसमेत उच्छेद भएर नष्ट हुनसक्छ, मृत्यु हुनसक्छ ।

प्रत्युपस्थान : मौका प्राप्त भएका शत्रु समान नामरूप धर्मलाई नष्ट ध्वस्त गरिदिने स्वभाव भएको यो धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा प्रकट भएर आउँछ ।

पदस्थान : द्वेष उत्पत्तिको मूल कारण दशवटा छन् । ती यसप्रकार छन् :

क) आफ्नो तर्फबाट तीनवटा

मलाई अनर्थ गऱ्यो

मलाई अनर्थ गर्नेछ

मलाई अनर्थ गर्दैछ

यसप्रकार भूत, भविष्य र वर्तमान सम्झी द्वेष उत्पन्न हुने कारण तीनवटा ।

ख) आफ्नो मित्रको तर्फबाट तीनवटा

मेरो मित्रलाई (मनपर्नेलाई) अनर्थ गऱ्यो

मेरो मित्रलाई अनर्थ गर्नेछ

मेरो मित्रलाई अनर्थ गर्दैछ

यसप्रकार आफू एक जना बाहेक अरू प्रियजनबाट द्वेष उत्पन्न हुने कारण तीनवटा ।

ग) आफ्नो शत्रुको तर्फबाट तीनवटा

मेरो शत्रुलाई उपकार गऱ्यो

मेरो शत्रुलाई उपकार गर्नेछ

मेरो शत्रुलाई उपकार गर्दैछ

घ) अस्थान कोष भनिने एउटा

जम्मा दशवटा भयो । अस्थान कोष भनेको एकदमै चिसो छ, पानी परिरहेको छ, हावा चलिरहेको छ, इत्यादि कारणले उत्पन्न हुने रिस वा द्वेष हुन् ।

९) इस्सा (ईर्ष्या)

अरूको राम्रो भएको देखी, अरूको सम्पत्ति देखेर दाह हुनु, सहन नसक्नु, हेर्न नसक्ने स्वभावलाई इस्सा (ईर्ष्या) भनिन्छ । यो मुदिता चैतसिकको विपरीत स्वभाव भएको धर्म हो । अरूको राम्रो भएकोमा हर्ष राख्नुलाई मुदिता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अरूको गुण, भोगसम्पत्ति, ऐश्वर्य, विद्या, शिल्प, रूप, यशकीर्ति, इत्यादि देखेर चित्त दुखाउनु, सहन नसक्नु, दाह (जलन) हुनु यसको लक्षण हो ।

रस : अरूको सम्पत्ति देखेर अप्रीति हुनु, नरमाइलो लाग्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो परसम्पत्तिर विमुख भएको विरुद्ध भएको धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : परसम्पत्ति नै यसको आसन्न कारण हो ।

१०) मच्छरिय (मात्सर्य)

लोभी, कञ्जुसी वा चित्त दुख्ने स्वभावलाई मच्छरिय भनिन्छ । यस्तो प्रकारको गुण मसँग मात्रै भए हुन्थ्यो, यस्तो सम्पत्ति, वस्तु मसँग मात्रै भए हुन्थ्यो, अरूसँग नभए पनि हुन्थ्यो भन्ने संकोचभाव नै मात्सर्य हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आफूसँग भएको र हुने सम्पत्तिलाई लुकाउनु (अरूलाई नदेखाउनु) यसको लक्षण हो ।

रस : आफ्नो सम्पत्ति र अरूको सम्पत्ति समान भएको हेर्नमा असमर्थ हुनु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : संकुचित स्वभाव यसको आकार हो । दान आदि दिनु पर्दा याचक देखेमा शरीर र मन खुम्चिएर जाने स्वभाव भएको यो धर्म हो ।

पदस्थान : आफ्नो सम्पत्ति नै यसको आसन्न कारण हो ।

पाँच प्रकारका मात्सर्य

१. **आवासमात्सर्य :** राम्रा आश्रम, आवास, ठाउँ वा घर आफूमा मात्रै भए हुन्थ्यो, अरूहरूको नभए पनि हुन्थ्यो भन्ने भाव ।

२. **कुलमात्सर्य :** म नै मात्र उच्चकुलीन, आफ्नाहरूले पूर्ण होस् भन्ने भाव ।

३. **लाभमात्सर्य :** आफूलाई मात्र लाभ धेरै होस् भन्ने भाव ।

४. **वर्णमात्सर्य :** सुन्दररूप, वर्णद्वारा म मात्र सम्पन्न भए हुन्थ्यो भन्ने भाव ।

५. **धर्ममात्सर्य :** परियत्ति आदि धर्म समेत मैले नै मात्र जाने हुन्थ्यो, अरूको अगाडी अप्रकाशित भए हुन्थ्यो भन्ने भाव ।

यस्तो प्रकारको मात्सर्य स्वयं आफूलाई नै अहितकर हुन्छ । मात्सर्य स्वभाव भएकाले आफ्नो सरह अरूसँग सम्पत्ति देख्यो भने दुःखी हुन्छ, दुर्मन हुन्छ, परलोकमा पनि उनीहरू दुःखी हुन्छन् । आवासमात्सर्यको कारणले लोह गृह भनिने नरकमा, कुलमात्सर्यको कारणले गूथ नरकमा, धर्ममात्सर्यको कारणले उष्णभष्म नरकमा जानुपर्ने हुन्छ । त्यस्तै नै लाभमात्सर्यको कारणले अल्प लाभ हुन्छ । वर्णमात्सर्यको कारणले कुरूप दुवर्ण हुन्छ भनी भनिएको छ ।

ईर्ष्या र मात्सर्य

ईर्ष्याले परसम्पत्तिलाई आरम्भण गर्छ । मात्सर्यले स्वसम्पत्तिलाई आरम्भण गर्छ । यो नै यी दुईको मूल भेद हो ।

११) कुक्कुच्च (कौकृत्य)

आफूले गरिसकेको दुश्चरित्रको र नगरेको सुचरित्रको विषयमा पश्चाताप हुनु, पछुताउने स्वभावलाई कुक्कुच्च भनिन्छ । दुश्चरित्र गरिसकेपछि अहो ! मैले यत्रो अकुशल

विपाक दिने दुश्चरित्र गरेको रहेछु, किन मैले त्यसो गरे होला भनि पश्चाताप हुन्छ । त्यस्तै नै सुचरित्र नगरेको कारणले मैले यस्तो कुशल कर्म किन गरिन होला भनी पश्चाताप हुनु नै कुक्कुच्च हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : गरिसकेको दुश्चरित्र र नगरेको सुचरित्रप्रति पश्चाताप हुनु यसको लक्षण हो ।

रस : कृत दुश्चरित्र र अकृत सुचरित्रलाई फेरि-फेरि सम्झी शोक गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : कलुषित भएको चित्तको प्रवेश हुनु वा चित्तको पश्चाताप नै यसको आकार हो ।

पदस्थान : कृत दुश्चरित्र र अकृत सुचरित्र नै यसको आसन्न कारण हो ।

कृत सुचरित्र र अकृत दुश्चरित्रको कारणले कुक्कुच्च उत्पन्न हुँदैन । कारण कृत सुचरित्र र अकृत दुश्चरित्रको विषयमा कुनै शोक गर्नुपर्ने कुरा छैन । तर विशेष परिस्थितिमा कहिले शोक पनि उत्पन्न हुनसक्छ । जस्तै कि कुनै एकजनाले दान गऱ्यो, पुण्य गऱ्यो, तर गरिसकेपछि मेरो पैसा सकियो बेकारमा दान गरेछु भनी शोक पनि गर्न सक्ला । यो शोकलाई कुक्कुच्च नभनी मानसिक दुःख वेदना भनिन्छ । त्यस्तै नै कुनै एकजनाले दया करूणा राखी दुष्ट मानिसलाई रक्षा गर्छ, क्षमा दिन्छ, तर पछि त्यही दुष्टले उसलाई पीडा दिएपछि उसले विचार गर्छ कि मैले यो दुष्टलाई त्यही बेला नै सिध्याउनु पर्ने सितैमा रक्षा गरेँ, यहाँ यस्तो प्रकारको शोकलाई द्वेष भनिन्छ, कुक्कुच्च भनिदैन । तर यसको अपवाद स्वरूप केही आचार्यहरूले कृत सुचरित्र र अकृत दुश्चरित्रको कारणले यदि शोक भयो भने त्यसलाई कुक्कुच्च नै मानेका छन् ।

१२) थिन (स्त्यान)

थिन भनेको चित्तको अल्छी भाव हो । आरम्भणलाई जान्नमा राम्ररी स्पष्ट नभईकन निदाउन लागेको जस्तो (भुम भुम हुनु) स्वभावलाई थिनमिद्ध भनिन्छ, अर्थात् जुन धर्मले चित्तलाई मन्द गर्छ त्यसलाई थिन भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अनुत्साहित गर्नु यसको लक्षण हो । यो धर्म वीर्यको विपरीत स्वभाव भएको हो । त्यसैले यसमा सम्प्रयुक्त हुने धर्म उत्साह हीन हुन्छ ।

रस : वीर्यलाई सिध्याई टाढा पठाइदिने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो अनुत्साहित स्वभाव धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा प्रकट हुन्छ ।

पदस्थान : अयोनिसोमनसिकार यसको आसन्न कारण हो ।

१३) मिद्ध

जसले चैतसिकलाई अलसी गर्छ, अकर्मण्य (काम गर्ने इच्छा नहुने) गर्छ, त्यसलाई मिद्ध भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अकर्मण्यता यसको लक्षण हो ।

रस : चक्षुआदि द्वारलाई बन्द गरी दिने यसको काम हो । मिद्धको कारणले चित्त चैतसिक धर्म चक्षु आदि द्वारमा प्रवृत्त हुन सक्दैन । आरम्भणलाई ग्रहण गर्नमा उत्साहहीन हुने कारणले मिद्ध उत्पन्न हुँदा भवङ्गपात मात्र बढी हुन्छ, वीथि चित्तको उत्पाद कम हुन्छ ।

प्रत्युपस्थान : आरम्भण ग्रहण गर्नमा संकोच हुनु यसको आकार हो ।

पदस्थान : अयोनिसोमनसिकार यसको पदस्थान हो ।

थिनमिद्ध

चित्तको अल्छीपनलाई थिन, चैतसिकको अल्छीपनलाई मिद्ध भनिन्छ । शरीरको अल्छीपनलाई पनि मिद्ध नै भनिन्छ । जस्तै चित्त र चैतसिकको उत्पत्ति अलग अलग हुँदैन, त्यस्तै नै थिन र मिद्ध अलग अलग नभई सर्वदा परस्पर सम्प्रयुक्त भएर रहन्छ । पृथग्जन एवं शैक्ष्य पुद्गललाई निद्रा आउने जस्तै भई र निद्राबाट विउँझनासाथ प्रायः थिनमिद्ध हुन्छ । गहिरो निद्रा लाग्नुलाई थिनमिद्ध भनिदैन, भवङ्ग सन्तति भनिन्छ ।

१४) विचिकित्सा (विचिकित्सा)

विश्वास गर्न योग्यमा विश्वास नगरी शंका उत्पन्न हुनुलाई विचिकित्सा भनिन्छ । बुद्ध, धर्म आदि विषयमा, अनित्य, दुख आदि धर्ममा शंका हुनु, निश्चयमा पुग्न नसक्नु नै विचिकित्सा हो । अथवा जुन धर्मलाई ज्ञानरूपी प्रज्ञाद्वारा चिकित्सा गर्न सकिदैन, त्यसलाई विचिकित्सा (विचिकित्सा) भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : सन्देह, शंका यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भमा चित्त कम्पन हुनु, चित्त दुई धारमा पर्नु वा निश्चयमा पुग्न असमर्थ हुनु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो निश्चय गर्नमा असमर्थ भएको धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देख्छ ।

पदस्थान : अयोनिसोमनसिकार यसको पदस्थान हो ।

अकुशल राशि समाप्त ।

अभ्यास प्रश्न

- १) अकुशल चैतसिक कति वटा छन् ?
- २) सर्वअकुशल साधारण चैतसिक भनेको के के हुन् ?
- ३) अविद्या भनेको के हो ? यसलाई के चैतसिक भनिन्छ ?
- ४) थाकुराको बोटमा लटपटिएको बाँदरसँग कुन चैतसिकको उपमा मिल्छ ?
- ५) छन्द र लोभमा के अन्तर छ ?
- ६) दिट्टि र मान एउटै हो र ? किन ?
- ७) सोढ प्रकाशका मान भनेको के के हुन् ?
- ८) द्वेष चैतसिकका लक्षणादि चारवटा कुन कुन हुन् ? बयान गर्नुहोस् ।
- ९) मच्छरिय भनेको के हो ? त्यो कति प्रकारका छन् ?
- १०) इस्सा र मच्छरियमा के भेद छ ?
- ११) कस्तो प्रकारको चैतसिकलाई कुक्कुच्च भनिन्छ ?
- १२) थिन भनेको के हो ?
- १३) मिद्ध भनेको के हो ?
- १४) थिन र मिद्धमा के अन्तर छ ?
- १५) विचिकित्सा चैतसिक कस्तो प्रकारको चैतसिकलाई भनिन्छ ?

४. सोभन चैतसिक

क्लेश रहित भएको, शोभा भएको, असल फल दिने चैतसिकलाई सोभन चैतसिक भनिन्छ । सोभन चैतसिक पच्चीस (२५) प्रकारका छन् । यसको वर्णन तल लेखिएको अनुसार छ :

सोभनसाधारण चैतसिक १९ वटा

१) सद्धा (श्रद्धा)

जुन धर्मले विश्वास उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई सद्धा भनिन्छ । विश्वास गर्न योग्य बुद्ध, धर्म, सङ्घ, आर्यसत्य, कर्म, कर्मफल, आदि गुणमा विश्वास गर्नु नै सद्धा हो । जुनसुकै पुण्य कार्यमा पनि सद्धा प्रधान भइरहन्छ । श्रद्धावान् पुरुषले दान शील आदि पुण्य गर्छ । पुण्यको बाटोमा आउने बाधालाई सद्धाले हटाउँछ । भगवान् बुद्धले भन्नुभएको छ – “सद्धाय तरति ओघं” सद्धाले बाढीलाई पार गर्छ । पुण्य कार्यमा सद्धा बीउ (बीज) समान हो । सद्धारूपी बीउ रोपी लौकिक लाकोत्तर गुणधर्मरूपी फूल फकाउन सक्छ । श्रद्धावान् मानिसले मनुष्य सम्पत्ति, चक्रवर्ती सम्पत्ति, देव सम्पत्ति, ब्रह्म सम्पत्ति समेत प्राप्त गर्न सक्छ । त्यस्तै नै लोकोत्तर तर्फ श्रावकबोधि, प्रत्येकबोधि, सम्यक्सम्बोधि समेत प्राप्त गर्न सक्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : विश्वास उत्पन्न हुनु यसको लक्षण हो ।

रस : चित्तलाई परिशुद्ध गर्नु यसको काम हो । फोहोर पानीले भरिएको पोखरीमा फटकरी राखिदिएमा पानीमा भएको हिलो आदि सबै छुट्टिएर जान्छ, पानी स्वच्छ र निर्मल हुन्छ । त्यस पानीमा चन्द्र सूर्यको प्रतिबिम्ब स्पष्ट रूपले देखिन आउँछ । यसरी नै चित्त सन्तानमा सद्धाले युक्त भयो कि चित्त नीवरण धर्मले रहित भएर परिशुद्ध एवं प्रसन्न हुन्छ, बुद्ध आदिका गुणलाई धारण गर्न समर्थ हुन्छ, योग्य हुन्छ ।

प्रत्युपस्थान : चित्तको क्लुषित भाव, धमिलो भावलाई सिध्याएर पठाउने यो धर्म हो । यसप्रकार साधकको ज्ञानमा प्रतिबिम्बित भएर आउँछ । दृढभक्ति र स्वच्छता नै यसलाई पहिचान गर्ने आधार हो ।

पदस्थान : श्रद्धेय वस्तु यसको आसन्न कारण हो । बुद्ध, धर्म, सङ्घ, आर्यसत्य, कर्म, कर्मफल, इहलोक, आदि श्रद्धेय वस्तु हो ।

चार प्रकारका श्रद्धा

पकति सद्धा र भावना सद्धा अनुसार सद्धा दुई प्रकारका छन् । दान, शील, बुद्धादि गुणमा विश्वास गर्नुलाई पकति (प्रकृति) सद्धा भनिन्छ । समथ, विपस्सना आदि भावनामा उत्पन्न हुने सद्धालाई भावना सद्धा भनिन्छ । सद्धालाई तल लेखिए अनुसार पनि चार प्रकारले विभाजन गरी देखाइएको छ :

१. आगम सद्धा : बोधिसत्त्वहरूसँग हुने सद्धालाई आगम सद्धा भनिन्छ । यो अनेक जन्मदेखि स्थिर भई आउने सद्धा हो ।

२. अधिगम सद्धा : श्रोतापन्न आदि आर्यसंग हुने अवेच्च पसाद गुण (अटल श्रद्धा) लाई अधिगम सद्धा भनिन्छ । यो सद्धा निर्वाणसम्म स्थिर भइरहन्छ । त्यसैले यस प्रकारका सद्धा भएका पुद्गलहरू सबै आर्य हुन्, श्रोतापन्न हुन् । भगवान् बुद्धले भन्नुभएको छ: “ये केचि भिक्खवे मयि अवेच्च पसन्ना सब्बे ते सोतापन्ना” अर्थात् जतिपनि व्यक्तिहरू तथागतप्रति अचल रूपले प्रशन्न हुन्छ, उनीहरू सबै श्रोतापन्न नै हुन् ।

३. ओकप्पन सद्धा : ज्ञानले युक्त भएको सद्धालाई ओकप्पन सद्धा भनिन्छ । यो एक जन्मभरसम्म स्थिर हुन्छ ।

४. पसन्न सद्धा : ज्ञान नभएको अन्ध सद्धालाई पसन्न सद्धा भनिन्छ । यो सद्धा दीर्घकाल सम्म स्थिर हुँदैन । यस्तो सद्धा श्रद्धेय स्थानमा प्यो कि सुखफल दिन्छ, अश्रद्धेय स्थानमा प्यो कि दुखफल पनि दिनसक्छ ।

२) सति (स्मृति)

जुन धर्मले स्मरण गर्छ त्यसलाई सति भनिन्छ । आरम्भणलाई फेरी फेरी सम्झीरहनु नै सति हो ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आरम्भणलाई बारम्बार सम्भरहनु यसको लक्षण हो । जस्तै राजाको भण्डागारिकले दिन दिनै राजालाई यति सुन छ, यति चाँदि छ, इत्यादि रूपले सम्झाई रहन्छ, त्यस्तै नै स्मृतिले कुशल धर्मको स्मरण गराउँछ । अहित धर्मलाई त्याग गरी हित हुने धर्मलाई समातिरहने यसको लक्षण हो ।

रस : बिर्सेर नपठाउनु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : आरम्भणलाई संरक्षण गर्ने यो धर्म हो । यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : स्थिर संज्ञा यसको आसन्न कारण हो ।

३) हिरी

काय दुश्चरित्र आदि कर्ममा लज्जा उत्पन्न हुनुलाई हिरी भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अकुशल पाप कर्म गर्नमा लज्जा मान्नु, घृणा हुनु यसको लक्षण हो ।

रस : पाप कर्म नगर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : पाप कर्ममा संकोच हुनु अथवा पाप कर्मबाट पछि हट्ने यो धर्म हो । यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : आत्मगौरव यसको आसन्न कारण हो । पाप गर्नु मुखहरूको काम हो, म जस्तो सत्पुरुषले पाप गर्न हुँदैन भनी आफूले आफूलाई गौरव गर्नु, सम्मान गर्नुले नै हिरी उत्पन्न हुन्छ ।

४) ओतप्प

अकुशल पाप कर्म गर्नमा भय, त्रास उत्पन्न हुने स्वभावलाई ओतप्प भनिन्छ । अथवा पाप कर्म गर्नुको कि दण्ड भोग गर्नुपर्ला, नरक आदिका सजाय भोग गर्नुपर्ला भनी पाप कर्म देखेर डराउने स्वभावलाई ओतप्प भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : दुश्चरित्र कर्ममा भय, त्रास उत्पन्न हुनु यसको लक्षण हो ।

रस : पाप कर्म नगर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : पाप कर्ममा संकोच हुनु अथवा पाप कर्मबाट पछि हट्ने यो धर्म हो । यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : परगौरव यसको आसन्न कारण हो । मैले पाप कर्म गर्नुको कि अरूले थाहा पाउँछन्, यदि कसैले नदेखीकन गरें भने पनि दिव्य चक्षु भएका देवताहरूले थाहा पाउँछन्, अनि उनीहरूले मलाई धिक्कार गर्छन्, निन्दा गर्छन्, यसप्रकार अरूहरूप्रति गौरव राखिनाले ओतप्प उत्पन्न हुन्छ ।

तर अकुशल कर्म गरिसकेपछि अरूले थाहा पाएकोले लज्जा र भय हुनुलाई हिरी ओत्तप्प भनिदैन, त्यसलाई दौर्मनस्य प्रधान अकुशल चित्तोत्पाद वा द्वेष भनिन्छ ।

हिरी र ओत्तप्प

यो दुई धर्मको कारणले लोक रक्षा भइरहन्छ । पाप कर्म गर्नमा लज्जा र भय भएन भने पाप कर्म नगर्नेहरू रहँदैनन् । मानिसहरू पशुवत् आचरणमा लाग्छन् । बलियोले दुर्बललाई विनाश गर्छन् । यसप्रकार हिरी र ओत्तप्प रहेन कि लोक विनाशहुन्छ । त्यसैले हिरी ओत्तप्पलाई लोकपाल धर्म, शुक्लधर्म र देवधर्म पनि भनिन्छ ।

५) अलोभ

आरम्भणमा नटाँसिने, आसक्त नहुने स्वभावधर्मलाई अलोभ भनिन्छ । रूपादि काम गुणमा आसक्त हुनुलाई लोभ भनिन्छ भने यसको विपरीत स्वभाव धर्म अलोभ हो । यसलाई अनभिज्झा पनि भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : पोखरीमा फकिरहेको कमलको फूल पानीबाट अलग भएर माथि आई बस्ने जस्तै आरम्भणमा अनासक्त हुने यसको लक्षण हो ।

रस : लोभनीय आरम्भण कामगुणलाई मेरो-मेरो भनी कसिएर नसमाउनु (अपरिग्रह) यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो रागरहित भएको धर्म हो । यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ । आरम्भणमा नलट्पटिनु वा नटाँस्नु यसको आकार हो ।

पदस्थान : विज्ञान यसको आसन्न कारण हो ।

६) अदोस (अद्वेष)

जुन धर्मको कारणले पुद्गलले कसैसँग द्वेष गर्दैन, सबैसँग प्रीति गर्छ, त्यसलाई अदोष भनिन्छ । द्वेषरहित हुनु नै अदोष हो । यसलाई अव्यापाद पनि भनिन्छ, मैत्री पनि भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : विनम्र हुनु, कठोर नहुनु (अचण्डिकत्व) यसको लक्षण हो । आरम्भणमा चित्त विनम्र भावले झुक्ने स्वभाव नै अद्वेष हो ।

रस : द्वेषलाई हटाउनु नै यसको काम हो । चन्दनको रस जस्तै अद्वेषले परिदाह वा द्वेषाग्निलाई शान्त गरिदिन्छ ।

प्रत्युपस्थान : पूर्ण चन्द्र जस्तै शिष्ट, सौम्य भाव भएको वा विनम्र स्वभाव भएको, शान्त स्वभाव भएको यो धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : यसको आसन्न कारण विज्ञान हो ।

अलोभ, अद्वेष र अमोह

(अमोह भनेको प्रज्ञा हो, यसको वर्णन तल हुनेछ ।)

यी तीनवटा चैतसिकको गुणका विषयमा अट्टसालिनी नामक ग्रन्थमा तल लेखिए अनुसार उल्लेख भएको छ :

- १) अलोभ भनेको दानको हेतु हो, अद्वेष भनेको शीलको हेतु हो, त्यस्तै अमोह भनेको भावनाको हेतु हो ।
- २) अलोभको कारणले प्रियजनसँग छुट्टिनुपर्ने दुःख हुँदैन, अद्वेषको कारणले अप्रियहरूसँग सँगै बस्नुपर्ने दुःख हुँदैन । त्यस्तै अमोहको कारणले इच्छा पूरा नहुने दुःख हुँदैन ।
- ३) अलोभले जन्म हुनु पर्ने दुःख हुँदैन, अद्वेषको कारणले वृद्ध हुनु पर्ने दुःख हुँदैन, अनि अमोहले मरण दुःखलाई हटाई दिन्छ ।
- ४) अलोभको कारणले निरोगी हुन्छ, अद्वेषको कारणले यौवन सम्पन्न हुन्छ, अमोहको कारणले दीर्घायु हुन्छ ।
- ५) अलोभको कारणले भोग सम्पत्ति हुन्छ, अद्वेषको कारणले मित्रसम्पत्ति हुन्छ, अमोहको कारणले अत्तसम्पत्ति हुन्छ ।
- ६) अलोभले अनित्य दर्शन हुन्छ, अद्वेषले दुःख दर्शन हुन्छ, अमोहले अनात्म दर्शन हुन्छ ।

७) तत्रमज्झतता (तत्रमध्यस्थता)

सम्प्रयुक्त धर्मलाई आरम्भणमा उपेक्षा गराउने चैतसिकलाई तत्रमज्झतता भनिन्छ ।
स्पर्श गर्नु, अनुभव गर्नु आदि काममा सम्प्रयुक्त धर्मलाई अधिक (धेरै) पनि होइन, न्यून (थोरै) पनि होइन, मध्यस्थ रूपले प्रतिस्थित गर्ने धर्मलाई तत्रमध्यस्थता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चित्त चैतसिक धर्मलाई आरम्भणमा उपेक्षित गराउने यसको लक्षण हो । यसले सम्प्रयुक्त धर्मलाई न्यूनता र अधिकताबाट अलग भई समतामा वा मध्यस्थतामा स्थित गराउँछ ।
रस : न्यूनता र अधिकतालाई रोक्नु वा छेक्नु यसको काम हो । यसबाट सम्प्रयुक्त धर्मलाई आफ्नो कृत्यमा समान रूपले परिवहन गर्छ ।

प्रत्युपस्थान : मध्यस्थ भाव भएको यो धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : अप्रतियोगिता यसको आसन्न कारण हो ।

८) कायपस्सद्धि (कायप्रश्रब्धि)

चैतसिक समूह भनिने नाम कायको शान्त हुने स्वभावलाई कायपस्सद्धि भनिन्छ ।
यहाँ काय शब्दको अर्थ वेदना, संज्ञा र संस्कार स्कन्ध हो । यसले रूपकायलाई पनि शान्त र शीतल पार्न सक्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चैतसिक (नाम काय) लाई शान्त गर्ने यसको लक्षण हो ।

रस : नाम कायलाई संताप गर्ने औद्वित्य प्रधान भएको क्लेश दमन गर्ने, शान्त गर्ने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो शान्त एवं शीतल भएको स्वभाव धर्म हो, यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : चैतसिक समूह यसको पदस्थान हो ।

९) चित्तपस्सद्धि (चित्तप्रश्रब्धि)

चित्तको शान्त हुने स्वभावलाई चित्तप्रश्रब्धि भनिन्छ । यसले अकुशल धर्ममा सम्प्रयुक्त नभई चित्तलाई स्वच्छ पारिदिन्छ, निर्मल गरिदिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चित्तलाई शान्त पारिदिनु यसको लक्षण हो ।

रस : चित्तलाई संताप गर्ने औद्वित्य प्रधान भएको क्लेशलाई शान्त गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो शान्त एवं शीतल स्वभावधर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : यसको आसन्न कारण चित्त हो ।

काय एवं चित्त प्रश्रब्धि

यो दुवै एउटै नै स्वभाव भएको धर्म हो । प्रश्रब्धि (उपशम) भनिने चित्तमा पनि, चैतसिकमा पनि एउटै नै किसिमले हुन्छ । तर यो उपशम (शान्त) स्वभाव चित्त चैतसिकमा मात्र सीमित भएर बस्दैन । उपशमित चित्त चैतसिकका तर्फबाट उत्पन्न

चित्तजरूप पनि उपशम हुन्छ । चित्तजरूपले सङ्क्रमण हुँदै सम्पूर्ण शरीर नै उपशम धातुले व्याप्त हुन्छ । यसप्रकार चित्त र शरीर (काय) दुवैलाई शान्त गर्ने भएकोले कायप्रश्रब्धि र चित्तप्रश्रब्धि भनि दुईवटा नाम दिइराखेको हो । स्वभाव लक्षण अनुसार दुवै एउटै हो । लघुता, मुदुता, कर्मण्यता आदिलाई पनि यहि रूपले बुझिनुपर्छ ।

१०) कायलहुता (कायलघुता)

चैतसिकको हलुकापन, हलुको (गच्हौँ नहुने) स्वभावलाई कायलहुता (कायलघुता) भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चैतसिकको गरुता (गन्धौ भएको) भावलाई शान्त गर्ने यसको लक्षण हो ।

रस : चैतसिकको गरुभावलाई दमन गर्ने यसको काम हो । अकुशल धर्ममा थिन एवं मिद्ध सम्प्रयुक्त हुनाले गरु हुन्छ । गरु हुनुको अर्थ वीथिचित्त शीघ्र नभई मन्द हुनु अथवा वीथिचित्त सन्ततिमा अनेकपटक भवङ्गपात हुने भनिएको हो । यहाँ शोभन धर्मको उत्पत्ति स्थिति भङ्ग भनिने क्षण, अशोभन धर्मको उत्पत्ति स्थिति भङ्ग भने क्षण भन्दा शीघ्र हुन्छ भनेको होइन । यो उत्पत्ति स्थिति भङ्ग भनिने क्षण शोभन, अशोभन दुवैमा समान नै हुन्छ । परन्तु कुशल कर्म गर्दा जवन वीथिको अन्तमा भवङ्ग धेरै पटक नभइकन जवन वीथिलाई निरन्तर प्रवृत्त गरी दिने लघुताको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : अगरुता (हलुकापन) यसको आकार हो ।

पदस्थान : नामकाय यसको आसन्न कारण हो ।

११) चित्तलहुता (चित्तलघुता)

चित्तको हल्कापन, हलुको हुने स्वभावलाई चित्तलहुता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चित्तको गरुभावलाई शान्त गर्ने यसको लक्षण हो ।

रस : चित्तलाई गरु गर्ने थिनमिद्ध सम्प्रयुक्त भएको क्लेशलाई दमन गर्ने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : अगरुता यसको आकार हो ।

पदस्थान : विज्ञानस्कन्ध यसको आसन्न कारण हो ।

लघुता बलवान् नभएका पुद्गलको चित्त कुशल कर्ममा विकसित हुँदैनन् । लघुता बलवान् भएकाहरूको चित्त कुशल कर्ममा विकसित हुन्छ, संकुचित हुँदैनन् ।

यो लघुताको बलले रूपकाय पनि लघु हुन्छ । कुशल कर्म बलवान् भयो कि रूपकाय लघु हुन्छ । लघुतासँगै उब्बेगा-पीति उत्पन्न भयो कि शरीर यति हलुका हुन्छ कि आकाशमा उडेर जान सक्छ ।

१२) कायमुदुता (कायमृदुता)

नामकायको मृदु (नरम) स्वभावलाई कायमुदुता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चैतसिकको कठोर स्वभावलाई उपशम गर्ने यसको लक्षण हो ।

रस : चैतसिकलाई कठोर गर्ने दृष्टि एवं मान प्रधान भएको अकुशल क्लेशलाई दमन गर्ने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : चैतसिकको कठोरतालाई हटाएर शोभन आरम्भणमा लगाउने यो धर्म हो: यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ । शोभन आरम्भणलाई प्रतिघात नगर्ने (अप्रतिघात) यसको आकार हो ।

पदस्थान : नामकाय यसको आसन्न कारण हो ।

१३) चित्तमुदुता (चित्तमृदुता)

चित्तको मृदु स्वभावलाई चित्तमृदुता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चित्तको कठोर स्वभावलाई उपशम गर्ने यसको लक्षण हो ।

रस : चित्तलाई कठोर गर्ने दृष्टि एवं मान प्रधान भएको अकुशल क्लेशलाई दमन गर्ने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : शोभन आरम्भणलाई प्रतिघात नगर्ने यसको आकार हो ।

पदस्थान : विज्ञानस्कन्ध यसको आसन्न कारण हो ।

जुन पुद्गलको मुदुता दुर्बल हुन्छ, उसको चित्त शत्रु सेनाको समूहमा पसेको सेनापति जस्तै कठोर हुन्छ । कुशल कर्ममा उपेक्षायुक्त हुन्छ । तर जसको मृदुता बलवान् हुन्छ, उसको चित्त आफ्नो ज्ञाति बन्धुको समूहमा पसेको सेनापति जस्तै अतिकोमल, मृदु वा प्रीतियुक्त हुन्छ । कुशल कर्ममा प्रवृत्त हुन्छ ।

यो मृदुताको कारणले रूपकाय पनि मृदु एवं कोमल हुन्छ, शान्त वा निराभिमानी हुन्छ ।

१४) कायकम्मञ्जता (कायकर्मण्यता)

दान, आदि कुशल कर्ममा प्रवीण (निपुण) हुनुलाई कम्मञ्जता भनिन्छ । कुशल कार्य गर्न अनुकूल हुनु नै कम्मञ्जता हो । चैतसिकको कम्मञ्जतालाई कायकम्मञ्जता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चैतसिकको अकम्मञ्जतालाई उपशम गर्ने यसको लक्षण हो ।

रस : चैतसिकको अकम्मञ्जतालाई दमन गर्ने यसको काम हो । थिनमिद्ध एवं औद्धत्यले अलग्ग भएको कामच्छन्द आदि नीवरण धर्म युक्त भएको क्लेशले चित्त चैतसिकलाई अकम्मञ्ज पार्छ । त्यस क्लेशलाई हटाएर पठाउनु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : चैतसिकको आरम्भणकरणरूप सम्पत्ति यसलाई पहिचान गर्ने आकार हो । अथवा यो धर्म आरम्भण ग्रहण गर्नमा कुशलता भएको कारणले यसले परिपूर्णरूपले आरम्भणलाई राम्ररी ग्रहण गर्छ ।

पदस्थान : चैतसिक समूह यसको आसन्न कारण हो ।

१५) चित्तकम्मञ्जता (चित्तकर्मण्यता)

चित्तको कम्मञ्ज भावलाई चित्तकम्मञ्जता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चित्तको अकम्मञ्जतालाई उपशम गर्नु यसको लक्षण हो ।

रस : चित्तको अकम्मञ्जतालाई दमन गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : चित्तको आरम्भणकरणरूप सम्पत्ति यसको प्रत्युपस्थान हो ।

पदस्थान : विज्ञानस्कन्ध यसको आसन्न कारण हो ।

कम्मञ्जता बलवान् भएका पुद्गलका चित्त पुण्य कार्यमा इच्छानुरूपले प्रवृत्त हुन्छ । यो कम्मञ्जताका कारणले रूपकाय पनि कुशल कर्ममा कम्मञ्ज हुन्छ, प्रवृत्त हुन्छ ।

१६) कायपागुञ्जता (कायप्रागुण्यता)

प्रकृष्ट भएको (श्रेष्ठ भएको) गुणलाई पगुण भनिन्छ । प्रकृष्ट भएको भावलाई पागुञ्जता भनिन्छ । जसरी रोगी पुरुषले काम गर्न सक्दैन, त्यसरी नै अश्रद्धा प्रधान भएको अकुशल चित्त चैतसिकले कुशल आरम्भणलाई राम्ररी ग्रहण गर्न सक्दैन । अकुशल धर्मले चित्त चेतसिकलाई रोगी जस्तै बनाई दिन्छ । पागुञ्जताले चित्त चैतसिक धर्मलाई निरोगी समान गरिदिन्छ ।

चैतसिकको पागुञ्जतालाई कायपागुञ्जता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चैतसिकको आतुरता (रोगीपन) लाई उपशम गर्नु यसको लक्षण हो ।

रस : चैतसिकलाई अस्वस्थ (रोगी) गर्ने अश्रद्धा प्रधान भएको अकुशल क्लेशलाई दमन गर्ने यसको काम हो । अर्थात् चैतसिकलाई आरोग्य गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो क्लेशरूपी आदिनव (दोष) केही नभएको धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : चैतसिक समूह यसको आसन्न कारण हो ।

१७) चित्तपागुञ्जता (चित्तप्रागुण्यता)

चित्तको प्रगुणतालाई चित्तपागुञ्जता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चित्तको आतुरता (रोगीपना) लाई उपशम गर्नु यसको लक्षण हो ।

रस : चित्तलाई अस्वस्थ गर्ने अश्रद्धा प्रधान भएको क्लेश धर्मलाई दमन वा चित्तलाई आरोग्य गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो क्लेशरूपी आदिनव नभएको धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : विज्ञानस्कन्ध यसको आसन्न कारण हो ।

पागुञ्जता दुर्बल भएका पुरुषको चित्त कुशल कर्ममा कम्पित हुन्छ । तर पागुञ्जता बलवान् भएको पुद्गलको चित्त प्रकम्पित हुँदैनन् । यो पागुञ्जताको कारणले रूपकाय पनि कुशल कर्म गर्न निरोगी जस्तै हुन्छ ।

१८) कायजुकता (काय-ऋजुकता)

ऋजुलाई ऋजुक भनिन्छ । ऋजुक भाव नै ऋजुकता हो । चित्त चैतसिकको सोभो, सीधा हुने भावलाई ऋजुकता भनिन्छ । पुण्य कर्म गर्नमा कहिले सङ्कुचित हुने, कहिले उद्धत हुने, कहिले उन्नत हुने, कहिले अवनत हुने स्वभावलाई विषम गति भएको वा बाङ्गिएको स्वभाव भनिन्छ । चित्त चेतसिकलाई त्यसरी बाङ्गिएको स्वभाव हटाई पुण्य कार्य गर्नमा सोभो गराउनुलाई ऋजुकता (उजुकता) भनिन्छ ।

नामकायको ऋजुकतालाई नै कायजुकता वा कायऋजुकता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : नामकायको सीधा हुने भाव यसको लक्षण हो ।

रस : नामकायको बाँझिएको भाव (कुटिलता) लाई दमन गर्ने यसको काम हो । अथवा चैतसिकलाई पुण्य कार्यमा सोभो पारिदिने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो कुटिलता (जिम्हता) को विरोधी भएको स्वभाव धर्म हो : यसप्रकार साधकका ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ । अथवा अजिम्हता यसलाई पहिचान गर्ने आकार हो ।

पदस्थान : चैतसिक समूह यसको आसन्न कारण हो ।

१९) चित्तजुकता (चित्त- ऋजुकता)

चित्तको ऋजु भावलाई चित्तजुकता भनिन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : चित्तको सोभो हुने भाव यसको लक्षण हो ।

रस : चित्तको कुटिलतालाई दमन गर्ने वा चित्तलाई पुण्य कार्यमा सोभो गराइदिने यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : यो कुटिलताको विरोधी भएको स्वभाव धर्म हो : यसप्रकार साधकका ज्ञानमा देखिन आउँछ । अकुटिलता (अजिम्हता) यसलाई पहिचान गर्ने आकार हो ।

पदस्थान : विज्ञान स्कन्ध यसको आसन्न कारण हो ।

जुन पुद्गलको ऋजुकता दुर्बल हुन्छ, उसको चित्त रक्स्याहाको जस्तै विषम स्वभाव भएको हुन्छ । ऋजुकता बलवान् भएको पुद्गलका चित्त विषम नभई सोभो हुन्छ ।

यो ऋजुकताको कारणले रूपकाय (शरीर) पनि पुण्य कार्यमा सोभो हुन्छ ।

यहाँसम्म वर्णन गरिएका उन्नाइस (१९) प्रकारका शोभन चैतसिक सम्पूर्ण प्रकारका शोभन चित्तमा मिले हुनाले यसलाई शोभन साधारण चैतसिक भनिन्छ ।

विरति चैतसिक तीनवटा

विरति भनेको विरत हुनु, अलग हुनुलाई भनिन्छ । दुश्चरित्र एवं दुराजीव कर्म गर्न लाग्ने अवस्थामा त्यस कर्म नगरी अलग हुनु, पछि हट्नुलाई विरति भनिन्छ । म दुश्चरित्र गर्दिन भनी दृढ संकल्प गरीराखेका वा पहिलेदेखि दुश्चरित्र नगर्ने पुद्गलले दुश्चरित्र नगर्नुलाई विरति भनिदैन । त्यसलाई चेतना शील भनिन्छ । दुश्चरित्र कर्म गर्ने क्षण उपस्थित हुने अवस्थामा दुश्चरित्र कर्म नगर्नुलाई नै विरति भनिन्छ । दुश्चरित्र कर्म गर्ने क्षण उपस्थित नहुँदा वा दुश्चरित्र कर्म गर्न अनुकूल भएको समय वा अवसर (मौका) प्राप्त नहुँदा दुश्चरित्र कर्म नगरी अलग भएर बस्नुलाई विरति भनिदैन । विरति चैतसिक तीन प्रकारका छन् । ती यसप्रकार छन् :

२०) सम्मावाचा (सम्यक् वचन)

२१) सम्माकम्मन्तो (सम्यक् कर्मान्त)

२२) सम्माआजीवो (सम्यक् आजीविका)

जीविकोपार्जनका हेतु नभएका मुसावादा (भूठो कुरा गर्नु), पिसुणवाचा (चुकली कुरा गर्नु), फरुषवाचा (कठोर वचन बोल्नु) र सम्फप्पलापवाचा (कामनलाग्ने कुरा गर्नु) भनिने वची दुश्चरित्र चारवटाबाट अलग भई बस्नुलाई सम्मावाचा भनिन्छ ।

जीविकोपार्जनका कारण नभएका प्राणातिपात, अदिन्नादान, कामेसु मिथ्याचार भनिने काय दुश्चरित्र तीनवटाबाट अलग भई बस्नुलाई सम्माकम्मन्त भनिन्छ ।

जीविकोपार्जनका हेतु भइरहेको वची दुश्चरित्र चारवटा र काय दुश्चरित्र तीनवटाबाट अलग भएर बस्नुलाई सम्माआजीव भनिन्छ । अर्थात् वची दुश्चरित्र, काय दुश्चरित्र गरी जीविका नगर्नु सम्यक् आजीविका हो ।

विरति चैतसिकका लक्षणादि चार

लक्षण : दुश्चरित्र नगर्नु यसको लक्षण हो ।

रस : काय, वची दुश्चरित्र कर्ममा सङ्गेच हुनु वा दुश्चरित्रलाई त्याग गर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : काय दुश्चरित्र, वची दुश्चरित्रलाई त्याग गर्नु वा दुश्चरित्रबाट अलग भइरहने यो धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा अवभाषित हुन्छ ।

पदस्थान : श्रद्धा, हिरी, ओतप्प, अल्पेच्छता आदि यसको आसन्न कारण हो ।

अप्पमञ्जा (अप्रमाण्या) चैतसिक दुईवटा

जसको यति, उति भन्ने प्रमाण हुँदैन, त्यसलाई अप्रमाण भनिन्छ । यो चैतसिकले सत्त्व प्रज्ञप्तिको आरम्भण गर्छ । सत्त्व प्रज्ञप्तिका कुनै सीमा (संख्या) छैन । समस्त सत्त्व प्राणी यसको आरम्भण हो । अप्रमाण सत्त्व-प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गर्ने करुणा र मुदिता चैतसिकलाई अप्पमञ्जा भनिन्छ ।

२३) करुणा

दुःख कष्ट पाइरहेका सत्त्व प्राणीहरू देखेर दया राख्नु, अनुकम्पा राख्नु, सहानुभूति राख्नु, त्यस दुःखबाट मुक्त गरी दिने इच्छा हुनुलाई करुणा भनिन्छ । अथवा अरूको दुःख देखेर हृदय कम्प हुने स्वभावलाई करुणा भनिन्छ । तर परजनको दुःख देखेर आफू पनि दुःखी हुनु, मनमा शोक उत्पन्न हुनु, चित्त क्लेश युक्त हुनुलाई करुणा भनिँदैन । त्यसलाई दौर्मनस्य वेदना भनिन्छ । करुणा कुशल धर्म भएकोले यसमा शोक आदि क्लेश उत्पन्न हुँदैन, दया अनुकम्पा आदि गुणले युक्त हुन्छ ।

लक्षणादि चार

लक्षण : अरूको दुःखलाई दूर गरिदिने यसको लक्षण हो । परदुःख प्रहाण लक्षण भएको यो धर्म हो ।

रस : अरूलाई दुःख भएको देखी सहन नसक्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : विहिंसा (द्वेष) को विरोधी स्वभाव भएको यो धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : दुःखी सत्त्वको अनाथ भावलाई देख्न सक्ने योनि सोमनसिकार यसको आसन्न कारण हो ।

२४) मुदिता

अरूलाई सुख भएको देखी प्रसन्न हुने, हर्ष हुने, सुखी हुने, प्रमुदित हुने स्वभावलाई मुदिता भनिन्छ । **लक्षणादि चार**

लक्षण : सुखी सत्त्वलाई देखि प्रमुदित हुने यसको लक्षण हो ।

रस : अरूलाई सुख भएकोमा, सम्पत्ति लाभ भएकोमा ईर्ष्या नगर्नु यसको काम हो ।

प्रत्युपस्थान : अरूको सम्पत्तिमा अरति (ईर्ष्या) नगर्ने यो धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : परसम्पत्ति, परसुख दर्शन यसको आसन्न कारण हुन् ।

आफूलाई मनपर्ने वा आफ्नो हितैषी मित्रको सुख भयो कि हर्ष उत्पन्न हुनुलाई मुदिता भनिदैन । यसलाई सौमनस्य सहगत लोभमूल चित्त भनिन्छ । त्यस्तै नै आफ्नो हितैषीको दुःख भयो कि आफ्नो हृदय कम्प हुनु पनि करुणा होइन, दौर्मनस्य वेदना हो । किनभने करुणा र मुदिताले आफू-अरू भन्ने भाव नराखी समस्त सत्त्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गर्छ । त्यसैले आफू अरू भन्ने भाव नबनाई कोही कसैप्रति करुणा वा मुदिता उत्पन्न हुन्छ भने त्यही नै साँच्चैको करुणा मुदिता हो ।

अप्पमञ्जालाई ब्रह्मविहार पनि भनिन्छ । ब्रह्मविहार चार प्रकारका छन् । ती हुन् : मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा । यसमध्ये मैत्रीको वर्णन अद्वेष चैतसिकका नामले, उपेक्षाका वर्णन तत्रमध्यस्थता चैतसिकका नामले माथि उल्लेख भइसकेका छन् ।

२५)

पञ्चिन्द्रिय

(प्रज्ञेन्द्रिय)

विभिन्न प्रकारले थाहा पाउने धर्म प्रज्ञा हो । अविद्यालाई रोक्नुमा आधिपत्य भएको कारणले यो इन्द्रिय पनि हो । त्यसैले यसलाई प्रज्ञेन्द्रिय पनि भनिन्छ । विभिन्न प्रकारले थाहा पाउनुको अर्थ अनित्य, अनात्म, दुःख समुदय, निरोध, मार्ग, कुशल, अकुशल, कर्म, कर्मफल आदि प्रकारले थाहा पाउने भनिएको हो । यो प्रज्ञेन्द्रियलाई अमोह पनि भनिन्छ । पञ्चा (प्रज्ञा) पनि भनिन्छ । विज्जा (विद्या), जाण (ज्ञान), सम्मादिट्ठि (सम्यक्दृष्टि) पनि भनिन्छ । तर क्लेशले युक्त भएको चातुर्यता, चलाखीपनलाई प्रज्ञा भनिदैन ।

लक्षणादि चार

लक्षण : आरम्भणलाई यथार्थ रूपले चिन्ने (प्रतिवेध गर्नु) यसको लक्षण हो । अथवा स्वभाव धर्मको यथाभूत दर्शन, यथाभूत अवबोध यसको लक्षण हो ।

रस : आरम्भणलाई यथार्थरूपले अवभाषित गर्नु यसको काम हो । आरम्भणको यथार्थ स्वभावलाई अविद्याले छोपिदिन्छ, त्यसैले अविद्या अन्धकार समान हो । आरम्भणको यथार्थ स्वभावलाई प्रज्ञाले खोलेर (उघारेर) देखाउँछ, त्यसैले प्रज्ञा प्रदीप समान हो, ज्योति समान हो । भगवान् बुद्धले भन्नुभएको छ, “नत्थि पञ्चासमा आभा” अर्थात् प्रज्ञा समान ज्योति अर्को छैन ।

प्रत्युपस्थान : यो आरम्भणमा असम्मोह प्राप्त हुनु (अविद्या रहित भएको) धर्म हो : यसप्रकार साधकको ज्ञानमा देखिन आउँछ ।

पदस्थान : योनिमनसिकार यसको आसन्न कारण हो ।

शोभन साधारण चैतसिक	१९ वटा
विरति चैतसिक	३ वटा
अप्पमञ्जा चैतसिक	२ वटा
प्रज्ञेन्द्रिय चैतसिक	१ वटा
यसरी शोभन चैतसिक	२५ वटा भयो ।

शोभन राशि समाप्त ।

अभ्यास प्रश्न

- १) कस्तो चैतसिकलाई शोभन चैतसिक भनिन्छ ? शोभन चैतसिक कति प्रकारका छन् ?
- २) सद्धा कति प्रकारका छन् ? उदाहरण सहित लेख्नुहोस् ।
- ३) सति चैतसिकको लक्षणादि लेख्नुहोस् ।
- ४) हिरी ओत्तप्पको परिचय दिई त्यसको भेद देखाउनुहोस् ।
- ५) अलोभ, अद्वेष र अमोह चैतसिकका विशेषता देखाउनुहोस् ।
- ६) तत्रमध्यस्थता, प्रश्रब्धि, लघुता, मृदुता, कर्मण्यता, प्रागुण्यता र ऋजुकता भनेका के के हुन् ? व्याख्या गर्नुहोस् ।
- ७) शोभन साधारण चैतसिक कतिवटा छन् ? किन शोभन साधारण भनिएको हो ?
- ८) विरति चैतसिक कति प्रकारका छन् ?
- ९) अप्पमञ्जा चैतसिकले आफू र अरूको भेदभाव नराखी समस्त सत्त्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गर्छ, कसरी ?
- १०) प्रज्ञेन्द्रिय चैतसिक भनेको के हो ? व्याख्या गर्नुहोस् ।

५. सम्प्रयोगनय

बाउन्न प्रकारका चैतसिकको संक्षिप्त वर्णन पछि ती ५२ प्रकारका चैतसिक कुन-कुन चित्तसँग मिल्दछ भन्ने कुरा उल्लेख हुन्छ । यो चैतसिक यति चित्तसँग सम्प्रयुक्त हुन्छ, यति चित्तसँग सम्प्रयुक्त हुँदैन इत्यादिरूपले प्रत्येक चैतसिक चित्तसँग सम्प्रयुक्त भएको देखाउनेलाई सम्प्रयोगनय भनिन्छ । सम्प्रयोगनयलाई राम्ररी बुझ्न चित्त र चैतसिकको

स्वरूपलाई राम्ररी सम्झनुपर्दछ । कामावचर, रूपावचर आदि भेद अनुसार चित्त संक्षिप्तरूपमा उन्नतब्ये (८९), विस्तृत रूपले एकसय एक्काइस (१२१) वटा छन् । चैतसिक पूर्वोक्त अनुसार बाउन्न (५२) वटा छन् ।

अन्यसमान चैतसिक सम्प्रयोगनय

माथि उल्लेख भए अनुसार सर्वचित्तसाधारण चैतसिक सातवटा र पकिण्णक चैतसिक छवटा जम्मा १३ वटा चैतसिक अन्यसमान चैतसिक हुन् । यी चैतसिकहरू कुन कुन चित्तमा मिल्दछन् वा सम्प्रयोग हुन्छन् भन्ने विषयमा तल उल्लेख गरिएका छन् –

सर्वचित्तसाधारण चैतसिक सम्प्रयोगनय

सर्वचित्तसाधारण चैतसिक सातवटा सम्पूर्ण प्रकारको चित्तमा मिल्दछ । अथवा फस्स, वेदना आदि सातवटा सर्वचित्तसाधारण चैतसिक ८९ वटा वा १२१ वटा चित्तमा पनि मिल्दछ ।

प्रकीर्णक चैतसिक सम्प्रयोगनय

- १) प्रकीर्णक चैतसिक छ वटामध्ये पहिलो वितक्क चैतसिक द्विपञ्चविज्ञान १० वटा बाहेकको कामचित्त ४४ वटामा र प्रथम ध्यान चित्त ११ वटामा, यसप्रकार ५५ वटा चित्तमा मिल्दछ । अहेतुक अकुशल विपाक चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय विज्ञान र अहेतुक कुशल विपाक चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय विज्ञान— यी दशवटा चित्तलाई द्विपञ्चविज्ञान भनिन्छ । द्विपञ्चविज्ञान वितर्क विना आरम्भणमा प्रवेश हुन सक्ने भएकोले र द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ र पञ्चम ध्यानले वितर्कलाई ग्रहण गर्ने भएकोले द्विपञ्चविज्ञान र द्वितीय, तृतीय, आदि ध्यान चित्तमा वितर्क सम्प्रयुक्त हुँदैन ।
- २) विचार चैतसिक त्यस वितर्क मिलेको चित्त ५५ वटा र द्वितीय ध्यान चित्त ११ वटा, यसप्रकार ६६ वटा चित्तमा मिल्दछ । वितक्क सम्प्रयुक्त भएकोमा विचार पनि प्रायः सम्प्रयुक्त हुन्छ, तर विचार सम्प्रयुक्त भएको सम्पूर्ण ठाँउमा वितक्क सम्प्रयुक्त हुँदैन । त्यसैले द्वितीय ध्यानमा विचार हुन्छ, तर वितक्क हुँदैन ।
- ३) अधिमोक्ख चैतसिक द्विपञ्चविज्ञान १० वटा र विचिकिच्छा सहगत चित्त एउटा बाहेकको ७८ वटा चित्तमा मिल्दछ । अधिमोक्खको स्वभाव आरम्भणलाई निश्चय गर्नु हो । द्विपञ्चविज्ञानको काम आरम्भणलाई निश्चय गर्नु होइन, त्यसलाई ग्रहण गर्ने मात्र हो । त्यसैले द्विपञ्चविज्ञानमा अधिमोक्ख मिल्दैन । विचिकिच्छा अधिमोक्खको विरोधी स्वभाव भएको धर्म हो, त्यसैले विचिकिच्छासहगत चित्तमा अधिमोक्ख सम्प्रयुक्त हुँदैन ।
- ४) वीर्य चैतसिक पञ्चद्वारावर्जन चित्त एउटा, द्विपञ्चविज्ञान १० वटा, सम्पटिच्छन्न २ वटा र सन्तीरण ३ वटा बाहेकको ७३ वटा चित्तमा मिल्दछ । पञ्चद्वारावर्जन, द्विपञ्चविज्ञान, सम्पटिच्छन्न र सन्तीरण चित्त आरम्भण ग्रहण गर्नमा अत्यन्त दुर्बल हुन्छ, तर वीर्य आरम्भण ग्रहण गर्नमा अत्यन्त उत्साहित हुन्छ, यसप्रकार विपरीत स्वभाव भएको कारणले उपयुक्त चित्तमा वीर्य सम्प्रयुक्त हुँदैन ।

- ५) प्रीति चैतसिक दोषमूल चित्त २ वटा, उपेक्षासहगत चित्त ५५ वटा, कायविज्ञान चित्त २ वटा र चतुर्थध्यान चित्त ११ वटा बाहेकको ५१ वटा चित्तमा मिल्दछ । प्रीतिको स्वभाव हर्षोत्पाद हो । दौर्मनस्य (द्वेष) भनेको वैमनस्य स्वभाव धर्म हो, उपेक्षा भनेको मध्यस्थ स्वभाव भएको (न प्रीति नद्वेष) धर्म हो । त्यसैले दोषमूल र उपेक्षा सहगत चित्तमा प्रीति हुँदैन । प्रीति भनेको कायिक सुख पनि होइन, त्यसैले सुखसहगत र दुःखसहगत कायविज्ञान चित्तमा पनि प्रीति मिल्दैन । चतुर्थ ध्यानले प्रीतिलाई प्रहाण गर्ने भएकोले चतुर्थ ध्यान चित्तमा प्रीति सम्प्रयुक्त हुँदैन ।
- ६) छन्द चैतसिक अहेतुक चित्त १८ वटा र मोहमूल चित्त २ वटाबाट अलग भएको ६९ वटा चित्तमा मिल्दछ । छन्द भनेको इच्छा गर्ने स्वभाव हो । त्यसैले यो इच्छारहित भइरहेको अहेतुक चित्त र सम्मोहग्रस्त भइरहेको मोहमूल चित्तमा स्वभाव विपरीत भएको कारणले सम्प्रयुक्त हुँदैन ।

उपर्युक्त अनुसारको प्रकीर्णक चैतसिकसँग सम्प्रयुक्त र विप्रयुक्त भएका चित्तका संख्या तल लेखिएको अनुसार छन् :-

<u>चैतसिक</u>	<u>विप्रयुक्त चित्त</u>	<u>सम्प्रयुक्त चित्त</u>
वितर्क	६६	५५
विचार	५५	६६
अधिमोक्ष	११	७८
वीर्य	१६	७३
प्रीति	७०	५१
छन्द	२०	६९

अन्यसमान चैतसिक सम्प्रयोगनय समाप्त ।

अकुशल चैतसिक सम्प्रयोगनय

- १) अकुशल चैतसिक १४ वटा अकुशल चित्तमा मात्र मिल्दछ । त्यसमध्ये मोह, अहिरिक, अनोतप्प र उद्धच्च चैतसिक अकुशल चित्त १२ वटामा पनि मिल्दछ । सम्पूर्ण प्रकारका (१२ वटा प्रकारका) अकुशल चित्तमा पनि मिलेकोले उपयुक्त चारवटा चैतसिकलाई सर्वअकुशल साधारण चैतसिक भनिन्छ । कुनै पनि अकुशल कर्म उक्त चारवटा चैतसिक विना उत्पन्न हुँदैनन् । त्यसैले ती चारवटा चैतसिक सम्पूर्ण अकुशल चित्तमा सम्प्रयुक्त हुन्छ ।
- २) लोभ चैतसिक लोभ सहगत चित्त ८ वटामा मात्र मिल्दछ ।
- ३) दिट्ठि चैतसिक दिट्ठिगत सम्प्रयुक्त चित्त ४ वटामा मात्र मिल्दछ ।
- ४) मान चैतसिक दिट्ठिगत विषययुक्त चित्त ४ वटामा मात्र मिल्दछ ।

मान र दिट्ठि दुवैमा पञ्चस्कन्धमा स्वाद लिने, म नै हुँ भनी ग्रहण गर्ने स्वभाव भएकोले जसरी केशरी सिंह आफ्नो समान स्वभाव भएको अर्को सिंहसँग एउटै गुफामा बस्दैन, त्यसरी नै दिट्ठि र मान एउटै प्रकारका चित्तमा सँगै उत्पत्ति हुँदैन । यो दुवै चैतसिक लोभ सहगत चित्तमा मात्र उत्पन्न हुन्छन् ।

- ५) दोस, इस्सा, मच्छरिय र कुक्कुच्च चैतसिक प्रतिघ सम्प्रयुक्त चित्त दुईवटामा मात्र मिल्दछ । यी चारैवटा चैतसिक मनमा दाह हुने, सहन नसक्ने स्वभाव भएकोले द्वेषमूल चित्तमा मिलेको हो ।
- ६) थिनमिद्ध चैतसिक पाँचवटा ससंस्कारिक चित्तमा मिल्दछ । आलस्य स्वभाव भएको थिन एवं मिद्ध चैतसिक तीक्ष्ण स्वभाव भएको असंस्कारिक चित्तमा मिल्दैन ।
- ७) विचिकिच्छा चैतसिक विचिकित्सा सहगत मोहमूल चित्त एउटामा मात्र मिल्दछ ।

उपर्युक्त अनुसारले पाँच प्रकारका सम्प्रयोगनय तल लेखिए अनुसार छन् :

- क) चारवटा चैतसिक सम्पूर्ण अकुशल चित्त १२ वटामा मिल्दछ ।
- ख) तीनवटा चैतसिक लोभमूल चित्त ८ वटामा मिल्दछ ।
- ग) चारवटा चैतसिक दोषमूल चित्त २ वटामा मिल्दछ ।
- घ) दुईवटा चैतसिक ससंस्कारिक चित्त ५ वटामा मिल्दछ ।
- ङ) एउटा चैतसिक विचिकित्सा सहगत चित्त १ वटामा मात्र मिल्दछ ।

अकुशल चैतसिक सम्प्रयोगनय समाप्त

शोभन चैतसिक सम्प्रयोगनय

- १) शोभन चैतसिक २५ वटा मध्ये सद्धा, सति आदि शोभन साधारण चैतसिक १९ वटा सम्पूर्ण प्रकारका शोभन चित्त ५९ वटामा मिल्दछ ।
- २) विरति चैतसिक तीनवटा लोकोत्तर चित्त ८ वटामा मिल्दछ । लौकिक शोभन चित्त ५१ वटा मध्ये कामावचर कुशल चित्त ८ वटामा मात्र कहिले काहीँ अलग-अलग रूपमा मिल्दछ ।

लोकुत्तर चित्तले काय वाक दुश्चरित्रको जरैदेखि उखेलेर फाल्ने भएकोले तीन वटै विरति चैतसिक लोकुत्तर चित्तमा एकसाथ मिल्दछ । लौकिक चित्तमा मुसावादाविरतिले मुसावादालाई मात्र प्रहाण गर्छ, अरू पिसुणवाचालाई प्रहाण गर्दैन । त्यस्तै, पिसुणवाचाविरतिले पिसुणवाचालाई मात्र प्रहाण गर्छ, अरू फरुसवाचा आदिलाई प्रहाण गर्दैन । यसप्रकार एक-एक विरतिले एक-एकवटालाई मात्र प्रहाण गर्ने भएकाले लौकिक कामावचर कुशल चित्त ८ वटामा विरति चैतसिक एकसाथ मिल्दैन, अलग्ग अलग्ग रूपमा कहिले कहिले मात्र मिल्दछ । काम भूमिमा रहेको कामावचर कुशल चित्तमा मात्र मिल्दछ । रूपावचर र अरूपावचर भूमिमा पनि कामावचर चित्त उत्पन्न हुनसक्छ तर रूप अरूप भूमिमा रहेका कामावचर कुशल चित्तमा विरति चैतसिक मिल्दैनन्, किनभने त्यहाँ रूपादि भूमिमा काय वची दुश्चरित्र भनेको छोड्नु पर्ने वस्तु नै (विरमितव्य वस्तु) हुँदैनन् ।

- ३) अप्पमञ्जा चैतसिक (करुणा र मुदिता) पञ्चम ध्यान चित्तवाट अलग्ग भएको १२ वटा महगगत चित्तमा, कामावचर कुशल चित्त ८ वटामा र सहेतुक कामावचर क्रिया चित्त ८ वटामा, यसप्रकार २८ वटा चित्तमा कहिले काहीँ अलग्ग-अलग्ग रूपले मात्र मिल्दछ ।

सत्त्व प्रज्ञप्तिलाई आरम्भण गरी भावना गर्दा मात्र ध्यान प्राप्तिका समयमा करुणा र मुदिता सम्प्रयुक्त हुन्छ । पृथ्वी कसिण आदि कम्मद्वानलाई आरम्भण गरी ध्यान गर्दा करुणा र मुदिता सम्प्रयुक्त हुँदैनन् । सत्त्व प्रज्ञप्तिका आरम्भणमा पनि दुखित सत्त्व प्रज्ञप्ति आरम्भण गर्दा करुणा, सुखित सत्त्व प्रज्ञप्ति आरम्भण गर्दा मुदिता उत्पन्न हुन्छ । यसप्रकार आरम्भणको भेदका कारणले अप्पमञ्जा चैतसिक उपर्युक्त २८ वटा चित्तमा एकसाथ मिल्दैनन् । पृथक-पृथकरूपले कहिले काहीँ मात्र मिल्दछन् ।

कामावचर शोभन चित्तमध्ये उपेक्षा सहगत चित्त ८ वटामा करुणा र मुदिता सम्प्रयुक्त हुँदैन भन्ने कोही आचार्यहरूको राय छन् ।

- ४) पञ्चिन्द्रिय चैतसिक ज्ञानसम्प्रयुक्त चित्त १२ वटा र सम्पूर्ण महगगत लोकुत्तर चित्त ३५ वटामा – यसरी जम्मा ४७ वटा चित्तमा मिल्दछ ।

उपर्युक्त चार प्रकारका सम्प्रयोगनय अनुसार शोभन चैतसिकसँग सम्प्रयुक्त भएको चित्त संख्या तल लेखिए अनुसार छन् :

<u>चैतसिक</u>	<u>चित्त</u>
शोभन साधारण १९ वटा	५९
विरति ३ वटा	१६
अप्पमञ्जा २ वटा	२८
पञ्चिन्द्रिय १ वटा	४७

शोभन चैतसिक सम्प्रयोगनय समाप्त ।

नियतयोगी र अनियतयोगी चैतसिक

सम्प्रयुक्त चित्तसँग सँधै सम्प्रयुक्त भइरहने चैतसिकलाई नियतयोगी चैतसिक भनिन्छ । सम्प्रयुक्त चित्तसँग सँधै सम्प्रयुक्त नभई कहिले हुने, कहिले नहुने चैतसिकलाई अनियतयोगी चैतसिक भनिन्छ । इस्सा, मच्छरिय, कुक्कुच्च, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्त, सम्माआजीव, करुणा, मुदिता, मान, थिन, मिद्ध –यी ११ वटा चैतसिकलाई अनियतयोगी भनिन्छ । बाँकी रहेका ४१ वटा चैतसिकलाई नियतयोगी भनिन्छ ।

सम्प्रयोगनय समाप्त ।

अभ्यास प्रश्न

- १) सम्प्रयोगनय भनेको के हो ? सम्प्रयोगनय कति प्रकारका छन् ? उल्लेख गर्नुहोस् ।
- २) अधिमोक्ख, वीरिय, पीति र छन्द चैतसिक कुन-कुन चित्तमा मिल्दछन् ?
- ३) मान चैतसिक र दिट्ठि चैतसिक सँगै उत्पन्न हुँदैनन्, किन ?
- ४) अकुशल चैतसिक सम्प्रयोगनय पाँचवटा के के हुन् ?
- ५) शोभन चैतसिक सम्प्रयोगनय कतिवटा छन्, ती के के हुन् ?
- ६) विरति चैतसिक रूपावचर भूमिमा रहेको कामावचर कुशल चित्तमा मिल्दैन, किन ?
- ७) पृथ्वी कसिण आदि ध्यानमा अप्पमञ्जा चैतसिक मिल्दैन, किन ?
- ८) प्रज्ञेन्द्रिय चैतसिक कुन-कुन चित्तमा मिल्दछ ?
- ९) सर्वचित्त साधारण चैतसिक कुन-कुन चित्तमा मिल्दछ ?
- १०) नियतयोगी र अनियतयोगी चैतसिक कस्तोलाई भनिन्छ ?

६. सङ्ग्रहनय

चैतसिकसँग चित्त मिल्ने नियमलाई जानिसकेपछि चित्तमा चैतसिक मिल्ने नियमलाई जान्नु आवश्यक हुन्छ । यो चित्त यति चैतसिकसँग मिल्दछ इत्यादि रूपले प्रत्येक चित्त चैतसिकसँग मिलेको देखाउनुलाई सङ्ग्रहनय भनिन्छ ।

लोकुत्तर चित्त सङ्ग्रहनय

- १) लोकुत्तर चित्त ४० वटा मध्ये प्रथमध्यान चित्त ८ वटामा अन्यसमान चैतसिक १३ वटा र अप्पमञ्जा वर्जित शोभन चैतसिक २३ वटा, यसप्रकार ३६ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ । लोकुत्तर चित्तको आरम्भण निर्वाण हो । अप्पमञ्जा चैतसिकका आरम्भण सत्त्व प्रज्ञप्ति हो । यसरी आरम्भण नमिलेको कारणले लोकुत्तर चित्तमा अप्पमञ्जा चैतसिक मिल्दैन ।

लोकुत्तर चित्त अर्हत् आदि आर्यहरूसँग हुने चित्त हो । लोकुत्तर चित्तमा करुणा र मुदिता भनिने अप्पमञ्जा चैतसिक मिल्दैनन् । त्यसो हुँदा अर्हतहरूसँग करुणा, मुदिता भनेको हुँदैन र ?

अर्हत्तरूसँग करुणा र मुदिता हुन्छ । अर्हत्तरूसँग सँगै लोकुत्तर चित्त मात्र उत्पन्न भइरहँदैन, अहेतुक क्रिया चित्त र कामावचर शोभन महाक्रिया चित्त भनिने कामावचर चित्त पनि उत्पन्न हुन्छ । महाक्रिया चित्तमा करुणा र मुदिता दुवै मिलेकोले अर्हत्तरूसँग करुणा र मुदिता दुवै रहिरहन्छ ।

- २) लोकुत्तर द्वितीय ध्यान चित्त ८ वटामा वितक्क एउटालाई छाडी लोकुत्तर प्रथम ध्यान चित्तमा मिलेको ३५ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ३) लोकुत्तर तृतीय ध्यान चित्त ८ वटामा वितक्क, विचारलाई छाडी प्रथम र द्वितीय ध्यानमा मिलेको ३४ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ४) लोकुत्तर चतुर्थ ध्यान चित्त ८ वटामा वितक्क, विचार र पीतिलाई छाडी प्रथम, द्वितीय, तृतीय ध्यानमा मिलेको ३३ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ५) लोकुत्तर पञ्चम ध्यान चित्त ८ वटामा उपेक्षा वेदना सहितको चतुर्थ ध्यानमा मिलेको ती ३३ वटा चैतसिक नै संग्रह हुन्छ ।

उपयुक्त पाँचवटा नियम अनुसार चित्तमा मिलेको चैतसिक संख्या तल लेखिए अनुसार हुन्छ :

लोकुत्तर चित्त		चैतसिक
प्रथमध्यान	८ वटा	३६
द्वितीयध्यान	८ वटा	३५
तृतीयध्यान	८ वटा	३४
चतुर्थध्यान	८ वटा	३३
पञ्चमध्यान	८ वटा	३३

लोकुत्तर चित्त सङ्ग्रहनय समाप्त ।

महग्गत चित्त सङ्ग्रहनय

- १) रूपावचर र अरूपावचर चित्तलाई महग्गत चित्त भनिन्छ । महग्गत चित्त २७ वटामध्ये प्रथमध्यान चित्त तीनवटामा अन्यसमान चैतसिक १३ वटा र विरति चैतसिक तीनवटा बाहेकको शोभन चैतसिक २२ वटा गरी जम्मा ३५ वटा चैतसिक मिल्दछन् । तर यसमा करुणा र मुदिता चैतसिक दुईवटा पृथक-पृथकरूपले मात्र मिल्दछन् ।
- २) महग्गत द्वितीयध्यान चित्त तीनवटामा वितर्कलाई छाडी महग्गत प्रथमध्यान चित्तमा मिलेको ३४ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ३) महग्गत तृतीयध्यान चित्त तीनवटामा वितर्क र विचारलाई छाडी महग्गत प्रथम, द्वितीय ध्यान चित्तमा मिलेको ३३ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ४) महग्गत चतुर्थध्यान चित्त तीनवटामा वितर्क, विचार र पीति अलग भएको पूर्वोक्त ३२ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ५) महग्गत पञ्चम ध्यान चित्त १५ वटामा वितक्क, विचार, पीति र अप्पमञ्जा चैतसिक अलग भएको पूर्वोक्त ३० वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ । अप्पमञ्जा चैतसिकमा सौमनस्य

सहगत भइरहन्छ, तर पञ्चम ध्यान चित्त सँधै उपेक्षायुक्त भइरहन्छ, त्यसैले पञ्चम ध्यान चित्तमा अप्पमञ्जा चैतसिक मिल्दैन ।

उपयुक्त पाँचवटा नियम अनुसार महगगत चित्तमा मिलेको चैतसिक संख्या तल लेखिएको अनुसार छन् :

चित्त		चैतसिक
महगगत प्रथमध्यान	३ वटा	३५
महगगत द्वितीयध्यान	३ वटा	३४
महगगत तृतीयध्यान	३ वटा	३३
महगगत चतुर्थध्यान	३ वटा	३२
महगगत पञ्चमध्यान	१५ वटा	३०

महगगत चित्त संग्रहनय समाप्त ।

कामावचर शोभन चित्त सङ्ग्रहनय

महाकुशल, महाविपाक र महाक्रिया चित्तलाई कामावचर शोभन चित्त भनिन्छ । कामावचर शोभन चित्त २४ वटा छन् । ती मध्ये महाकुशल चित्त ८ वटामा पहिलो र दोस्रो (सोमनस्स सहगत जाणसम्पयुक्त असङ्गारिक र ससङ्गारिक) चित्तलाई प्रथम द्वय भनिन्छ । त्यस्तै नै तेस्रो र चौथो (सोमनस्स सहगत जाणविप्पयुक्त असङ्गारिक र ससङ्गारिक) चित्तलाई द्वितीय द्वय, पाँचौ र छैठौँ (उपेक्षासहगत जाणसम्पयुक्त असङ्गारिक र ससङ्गारिक) चित्तलाई तृतीय द्वय तथा सातौँ र आठौँ (उपेक्षा सहगत जाणविप्पयुक्त असङ्गारिक र ससङ्गारिक) चित्तलाई चतुर्थ द्वय भनिन्छ ।

यस्तैरूपले महाक्रिया र महाविपाक चित्तमा पनि चार-चार वटा द्वय हुन्छन् ।

- १) महाकुशल प्रथम द्वयमा अन्यसमान चैतसिक १३ वटा र शोभन चैतसिक २५ वटा, यसप्रकार ३८ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- २) महाकुशल द्वितीय द्वयमा अन्यसमान १३ र पञ्चिन्द्रिय बाहेकको शोभन चैतसिक २४ वटा गरी जम्मा ३७ वटा चैतसिक मिल्दछन् ।
- ३) महाकुशल तृतीय द्वयमा अन्यसमान १३ र पीति बाहेकको शोभन चैतसिक २४ वटा गरी ३७ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ४) महाकुशल चतुर्थ द्वयमा अन्यसमान १३ र पञ्जा र पीति बाहेकका शोभन चैतसिक २३ वटा गरी जम्मा ३६ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ५) महाक्रिया प्रथम द्वयमा अन्यसमान १३ र विरति बाहेकका २२ वटा शोभन चैतसिक गरी जम्मा ३५ वटा चैतसिक मिल्दछन् ।
- ६) महाक्रिया द्वितीय द्वयमा अन्यसमान १३ र विरति र पञ्चिन्द्रिय बाहेकको २१ वटा शोभन चैतसिक गरी ३४ वटा चैतसिक मिल्दछन् ।
- ७) महाक्रिया तृतीय द्वयमा अन्यसमान १३ र विरति र पीति अलग भएको २१ वटा शोभन चैतसिक गरी ३४ वटा चैतसिक मिल्दछन् ।

८) महाक्रिया चतुर्थ द्वयमा अन्यसमान १३ र विरति, पञ्चा र पीति अलग भएको २० वटा शोभन चैतसिक गरी ३३ वटा चैतसिक मिल्दछन् ।

महाक्रिया चित्त अर्हतहरूसँग हुने चित्त हो । अर्हत् पुद्गलले दुश्चरित्र एवं दुराजीव आदिलाई निःशेषरूपले प्रहाण गरिसकेकोले दुश्चरित्र दुराजीव आदिबाट विरत हुनुपर्ने हुँदैन । त्यसैले महाक्रिया चित्तमा विरति चैतसिक सम्प्रयुक्त हुँदैन । तर अर्हतका सन्तानमा मात्र हुने यो महाक्रिया चित्तमा ज्ञानविप्रयुक्त कसरी भयो ? यो विद्वानहरूद्वारा विचारणीय छ ।

९) महाविपाक प्रथम द्वयमा अप्पमञ्जा र विरति अलग भएको ३३ वटा अन्यसमान र शोभन चैतसिक संग्रह हुन्छ ।

१०) महाविपाक द्वितीय द्वयमा अप्पमञ्जा, विरति र पञ्चिन्द्रिय अलग भएको ३२ वटा अन्यसमान र शोभन चैतसिक संग्रह हुन्छ ।

११) महाविपाक तृतीय द्वयमा अप्पमञ्जा, विरति र पीति अलग भएको ३२ वटा अन्यसमान र शोभन चैतसिक संग्रह हुन्छ ।

१२) महाविपाक चतुर्थ द्वयमा अप्पमञ्जा, विरति, पञ्चा र पीति अलग भएको ३१ वटा अन्यसमान र शोभन चैतसिक संग्रह हुन्छ ।

उपयुक्त १२ वटा नियम अनुसार शोभन चित्तमा मिलेको चैतसिक संख्या तल लेखिए अनुसार छन्:

	<u>कुशल</u>	<u>क्रिया</u>	<u>विपाक</u>
प्रथम द्वय	३८	३५	३३
द्वितीय द्वय	३७	३४	३२
तृतीय द्वय	३७	३४	३२
प्रथम द्वय	३६	३३	३१

कामावचर शोभन चित्त संग्रहनय समाप्त ।

अकुशल चित्त सङ्ग्रहनय

अकुशल चित्त १२ वटा मध्ये लोभमूल असंस्कारिक चित्त ४ वटा र द्वेषमूल असंस्कारिक चित्त एउटा गरी ५ वटा चित्तको पहिले वर्णन हुन्छ । त्यसपछि लोभमूल र द्वेषमूल संसंस्कारिक चित्त ५ वटा र मोहमूल चित्त दुईवटाको वर्णन हुन्छ ।

प्रथम असंस्कारिक चित्तमा १९ वटा चैतसिक मिल्दछन् । त्यस मध्ये सर्वचित्तसाधारण चैतसिक ७ वटा सम्पूर्ण चित्तमा मिल्ने भएकोले यसमा पनि मिल्ने भैहाल्यो । पकिण्णक चैतसिक ६ वटा पनि यसमा मिल्दछ । अकुशल चित्त साधारण चैतसिक ४ वटा सम्पूर्ण अकुशलमा मिल्ने भएकोले यसमा पनि मिल्दछ । यसप्रकार जम्मा १७ वटा भयो ।

यो चित्त लोभमूल हो, त्यस्तै दिट्ठिगत सम्प्रयुक्त पनि हो, त्यसैले यसमा लोभ र दिट्ठि चैतसिक पनि मिल्दछ । पूर्वोक्त १७ वटा र यो २ वटा चैतसिक गर्दा कूल १९ वटा चैतसिक मिलेको भयो ।

द्वितीय असंस्कारिक चित्तमा दिट्ठिविप्पयुक्त भएकाले दिट्ठि चैतसिक मिल्दैन । तर यसमा मान चैतसिक मिल्दछ । त्यसैले यसमा पनि प्रथम असंस्कारिक चित्तमा जस्तै १९ वटा चैतसिक नै संग्रह हुन्छ ।

तृतीय एवं चतुर्थ असंस्कारिक चित्त उपेक्षासहगत भएकाले यसमा पीति चैतसिक मिल्दैन । त्यसैले यी दुईवटा चित्तमा पनि १८ वटा चैतसिक मात्र संग्रह हुन्छ ।

दोमनस्ससहगत पतिघसम्पयुक्त असङ्गारिक चित्त पञ्चम असंस्कारिक चित्त हो । यसमा दोस, इस्सा, मच्छरिय र कुक्कुच्च यी ४ वटा चैतसिक, पीतिवर्जित अन्यसमान चैतसिक १२ वटा, सर्वअकुशलसाधारण चैतसिक ४ वटा – यसप्रकार २० वटा चैतसिक मिल्दछन् ।

तर इस्सा, मच्छरिय र कुक्कुच्च चैतसिक पञ्चम असंस्कारिक चित्तमा एकै प्रकारले मिल्दैन । एउटा मिल्दा खेरि अर्को मिल्दैन । त्यसैले जुन एक क्षणमा १८ वटामा भन्दा बढी चैतसिक यो चित्तमा सम्प्रयुक्त हुँदैन । किनभने इस्सा, मच्छरिय र कुक्कुच्च तीनवटा मध्ये एउटा चित्त क्षणमा एउटा मात्रै मिल्दछ । कहिले काहीँ उक्त तीनवटै चैतसिक नमिल्न सक्छ, त्यस्तो अवस्थामा १७ वटा मात्र चैतसिक मिल्दछ ।

सोमनस्ससहगत दिट्ठिगतसम्पयुक्त ससंस्कारिक आदि ५ वटा ससंस्कारिक चित्तमा सम्प्रयुक्त हुने चैतसिक पनि पूर्वोक्त असंस्कारिक चित्त पाँचवटामा मिले चैतसिक समान नै हो । तर यसमा थिन र मिद्ध चैतसिक दुईवटा पनि मिल्दछ । जस्तै प्रथम असंस्कारिक चित्तमा १९ वटा चैतसिक मिल्दछ, यसमा दुईवटा थिनमिद्ध चैतसिक राख्दा २१ वटा चैतसिक हुन्छ । त्यसैले प्रथम ससंस्कारिक चित्तमा २१ वटा चैतसिक मिल्दछ । यस्तै प्रकारले असंस्कारिक र ससंस्कारिक चित्तमा मिलेको चैतसिक संख्या तल लेखिएको अनुसार हुन्छ :

	प्रथम	द्वितीय	तृतीय	चतुर्थ	
पञ्चम					
असंस्कारिक	१९	१९	१८	१८	२०
ससंस्कारिक	२१	२१	२०	२०	२२

मोहमूल चित्त दुईवटामध्ये उद्धच्चसहगत चित्तमा छन्द र पीति अलग भएको अन्यसमान चैतसिक ११ र अकुशल साधारण चैतसिक ४ वटा – यसप्रकार १५ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ । त्यस्तै विचिकिच्छा सहगत चित्तमा छन्द, पीति र अधिमोक्ख अलग भएको अन्यसमान चैतसिक १० वटा, अकुशल साधारण चैतसिक ४ वटा र विचिकिच्छा १ वटा गरी जम्मा १५ वटा चैतसिक संग्रह हुन्छ ।

अकुशलयोगी चैतसिक

अकुशलसाधारण चैतसिक ४ वटा तथा छन्द, पीति, अधिमोक्ख वर्जित अन्यसमान चैतसिक १० वटा – यसप्रकार यी १४ वटा चैतसिक सम्पूर्ण अकुशल चित्तमा मिलेकोले यसलाई अकुशलयोगी चैतसिक भनिन्छ ।

अकुशल चैतसिक संग्रहनय समाप्त .

अहेतुक चित्त सङ्ग्रहनय

- १) अहेतुक चित्त १८ वटा मध्ये हसितुत्पाद चित्तमा छन्द बाहेकको १२ वटा अन्यसमान चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- २) वोढुब्बन चित्तमा छन्द र पीति बाहेकको ११ वटा अन्यसमान चैतसिक संग्रह हुन्छ । मनोद्वारावर्जन चित्तलाई वोढुब्बन चित्त भनिन्छ ।
- ३) सोमनस्ससहगत सन्तीरण (सुखसन्तीरण) चित्तमा छन्द र वीरिय बाहेकको ११ वटा अन्यसमान चैतसिक संग्रह हुन्छ ।
- ४) मनोधातु ३ वटा र अहेतुक प्रतिसन्धि २ वटामा छन्द, पीति र वीरिय बाहेकको १० वटा अन्यसमान चैतसिक संग्रह हुन्छ । पञ्चद्वारावर्जन र सम्पटिच्छन चित्त दुईवटालाई 'मनोधातुत्रय' भनिन्छ । उपेक्षासहगत सन्तीरण चित्त दुईवटालाई 'अहेतुकप्रतिसन्धि युगल' भनिन्छ ।
- ५) द्विपञ्चविज्ञान १० वटामा ७ वटा सर्वचित्तसाधारण चैतसिक मात्र संग्रह हुन्छ ।

उपरोक्त नियम अनुसार अहेतुक चित्तमा मिलेको चैतसिक संख्या चारप्रकार तल लेखिए अनुसार हुन् :

चित्त	चैतसिक
हसितोत्पाद	१२
वोढुब्बन	११
सुखसन्तीरण	११
मनोधातुत्रय एवं प्रतिसन्धियुगल	१०
द्विपञ्चविज्ञान	७

अहेतुक चित्त संग्रहनय समाप्त ।

सम्प्रयोगनय र संग्रहनय

उपयुक्त वर्णन अनुसार सम्प्रयोगनय १६ वटा र संग्रहनय ३३ वटा तल लेखिए अनुसार हुन्छ :

सम्प्रयोगनय १६ वटा :

अन्यसमान चैतसिक सम्प्रयोगनय	७
अकुशल चैतसिक सम्प्रयोगनय	५
शोभन चैतसिक सम्प्रयोगनय	४
जम्मा	१६

संग्रहनय ३३ वटा :

लोकुत्तर चित्त संग्रहनय	५
महग्गत चित्त संग्रहनय	५
कामावचर शोभन चित्त संग्रहनय	१२
अकुशल चित्त संग्रहनय	७
अहेतुक चित्त संग्रहनय	४

जम्मा ३३

चैतसिकलाई चित्त समान गन्नु

स्पर्शन, अनुभवन आदि स्वभाव लक्षण अनुसार चैतसिक ५२ प्रकारका छन् । तर चित्तमा मिल्ने हिसाबले गिन्ति गर्दा चैतसिक धेरै प्रकारमा विभक्त हुन्छ ।

उदाहरणका निम्ति फस्स चैतसिक संक्षेपमा ८९ वटा चित्तमा र विस्तारमा १२१ वटा चित्तमा मिल्दछ । प्रत्येक चित्तमा मिल्ने हिसाबले फस्स चैतसिक संक्षेपमा ८९ वटा र विस्तारमा १२१ प्रकारका नै छन् । ८९ वटा वा १२१ वटा चित्त ५२ वटा चैतसिकमा मिल्छ त्यसैले फस्स पनि ५२ वटा चैतसिकमा मिल्दछ । तर फस्स फस्समा नै मिल्दैन, त्यसैले फस्स ५१ वटा चैतसिकमा मात्र मिल्दछ ।

यस्तै नै अरू चैतसिकलाई पनि गिन्ति गर्ने र चैतसिकमा चैतसिक मिल्ने वा मिलेको नियमलाई जान्नु पर्ने हुन्छ ।

संग्रहनय समाप्त

अभ्यास प्रश्न

- १) सङ्ग्रहनय भनेको के हो ?
- २) लोकुत्तर चित्त सङ्ग्रहनय कतिवटा छन्, ती के के हुन् ?
- ३) लोकुत्तर चित्तमा करुणा चैतसिक नमिल्ने भए अर्हत्हरूसँग कसरी करुणा भयो ?
- ४) महग्गत चित्तमा कुन-कुन चैतसिक मिल्दछन् ?
- ५) कामावचर शोभन चित्त सङ्ग्रहनय कति प्रकारका छन् ?
- ६) महाकुशल प्रथम, द्वितीय द्वयमा कुन-कुन चैतसिक संग्रह हुन्छ ?
- ७) अकुशल चित्त संग्रहनय भनेको के हो ?
- ८) अकुशलयोगी चैतसिक कस्तोलाई भनिन्छ ?
- ९) अहेतुक चित्त संग्रहनय कतिवटा छन् ?
- १०) चैतसिकलाई चैतसिकमा नै कसरी मिलाएर देखाउन सकिन्छ ?

चैतसिक काण्डको संक्षिप्त परिचय समाप्त ।

